प्राचीन नेपाल

पुरातत्व विभागको द्वैमासिक मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

संख्या ४६-४८ Number-46-48

असार–मंसीर २०३५ June-November 1978

सम्पादक
रमेशजङ्ग थापा

Edited by
Ramesh Jung Thapa

प्रकाशक
श्री ५ को सरकार
शिक्षा मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग
काठमाडौं, नेपाल

Published by
The Department of Archaeology
His Majesty's Government
Kathmandu, Nepal

प्राप्ति स्थान:–
साझा प्रकाशन
पुलचोक, ललितपुर

To be had of:-
Sajha Prakashan
Pulchok, Lalitpur

मूल्य रू. ५।–

Price Rs. 5/–

Printed at Matribhoomi Press, Ghantaghar

प्राचीन नेपाल

संख्या ४६–४८

असार-मंसीर २०३५

Ancient Nepal

Number 46-48

June – November 1978

सम्पादक

रमेशजङ्ग थापा

Editor

Ramesh Jung Thapa

Prachin Nepal
Downloaded by - Ravi Shakya
No. 46 - 48, June - Nov. 1978, Asar - Mansir 2035

विषय-सूची
Contents

नरेन्द्र देवको क्रान्ति र लिच्छविको पुनरूत्थान — पृष्ठ
शंकरमान राजवंशी — १

ऐतिहासिक पत्र स्तम्भ — ५

आगमानुसन्धानको सन्दर्भमा—प्रेमनिधि पन्त
विश्वनाथ भट्टराई — ११

English Section

Page

Survival of Wooden Art in Nepal: An Overview
–Ronald M. Bernier — 1

The Failure of Captain Knox's Mission In Nepal
(1801 A.D. – 1804 A. D.)
–Shaphalya Amatya — 9

Sakya Token from Tilaurakot
–Babu Krishna Rijal — 18

नरेन्द्रदेवको क्रान्ति र लिच्छविको पुनरुत्थान

शङ्करमान राजवंशी

गुप्तको प्रवेश र लिच्छविको पतन–

भारतमा स्कन्दगुप्तको पालामा हूणको आक्रमण हुँदा गुप्तसाम्राज्य खलबलिएको थियो। तिनै गुप्तको एक शाखा नेपालमा पसेर वलम्बु थानकोट भेगतिर वसोवास गरेका थिए। लिच्छवि दरबारमा विस्तारै गुप्तले पनि प्रवेश पाए। गुप्तले आफ्नो चातुर्यद्वारा लिच्छवि राजालाई प्रभाव पार्दा वसन्तदेवको पालादेखि याज्ञिक विरोचन गुप्त राजाको दूतक वन्न पुगेका थिए। गणदेवका पालामा भौमगुप्तले शासनको सारा अधिकार आफ्नो हातमा लिई लिच्छविको प्रभुत्वमा अधिकार जमाउँदै लगेका थिए। शिवदेवको पालामा भौमगुप्तको प्रभुत्व जमिसकेको हुनाले लिच्छवि राजा त केवल नाममात्रका राजा भइसकेका थिए। यसरी लिच्छविको प्रभुत्वहीन भएको देखेर शिवदेवको मन खड्कन थाल्यो र शिवदेवले अंशुवर्माको सहायता लिई भौमगुप्तबाट शासन अधिकार खोसेर शिव देवले अंशुवर्मालाई साथ लिई केहीकाल शासन गरे। पछि आफ्नो छोरा उदयदेवलाई उत्तराधिकारी युवराज बनाई शासनको वागडोर अंशुवर्मालाई जिम्मा दिई आफूले सन्यासग्रहण गरे। अंशुवर्माको अवसान पछि उदयदेवले महाराजाधिराज भएर शासन चलाए। यो कुरो चितलाङको उनको अभिलेखबाट ज्ञात हुन्छ। उदयदेवलाई कमजोर देखेर गुप्तहरूले पुनः टाउको उठाउने मौका पाए। जिष्णुगुप्तले आफ्ना पक्षका मानिसहरूको संगठन गरी उदयदेवलाई खतम गर्ने षड्यन्त्र गरे। जिष्णुगुप्तको षड्यन्त्रमा उदयदेवलाई टिक्न मुस्कील पऱ्यो र आत्मरक्षाकोलागि यहाँबाट भागेर सपरिवार उदयदेव भोटमा सङचङगम्पोसंग शरण लिन गए। यो कुरा चीनको ताङवृत्तान्तबाट थाहा हुन्छ। मानदेवका पालामा व्यापारी संघका प्रमुख रत्नसंघ प्रभुसंघ गुहमित्रहरू थिए। त्यसैले यिनीहरू सार्थवाहु कहलिएका थिए। यिनीहरू नेपालबाट भारत गई व्यापार गर्थे। भारत जाने बाटो तिस्टुङ पनि थियो भन्ने कुरा अंशुवर्माको तिस्टुङको अभिलेखबाट थाहा हुन्छ। जस्तै–

> "यथास्माभिरेषां तेस्तुङ्ग्रामीणामलोहचामरमृगरोमकस्तूरिकाकृतताम्र भाण्डान्यनिर्हार्य्याण्यवास्य तदन्य द्रव्याण्यादायोपक्रयार्थमितोनिर्ग्गच्छताम्प्रसाद्धयोपक्र (य) श्चान्तः प्रतिशतां शुल्कतापनादि यथा देयम्प्रतिमुक्त"

[अनिर्हार्य (सरकारी स्वीकृतिबिना निकासी गर्न नपाइने) फलाम चमर ऊन कस्तूरी तामाका भाँडाकुडाहरूलाई छोडेर अरू वस्तुहरू लिई विक्रीको लागि यताबाट गएका र विक्री गरिसिद्धयाई फर्केका तेस्तुङ्ग (तिस्टुङ्ग) ग्रामका वासिन्दाहरूलाई साविक वमोजिम बुझाउनु पर्ने शुल्क तापन आदि दस्तूर हामीबाट माफी गरिदिइएको छ।]

(धनवज्रको लिच्छवि कालका अभिलेख ३११–१२ पृष्ट)

यसरी नेपालबाट भारत जाने बाटो मानदेवका पालादेखि खुला थियो भन्ने स्पष्ट छँदाछँदै उदयदेव भारतमा शरण लिन नगई भोटमा शरण लिन किन गए भन्ने कुरा विचार गरेमा त्यसको कारण बुझ्न सजिलै छ। जिष्णुगुप्तहरू भारतीय पक्षपाती हुनाले भारतमा यिनीहरूको संबन्ध छ भन्ने कुरा स्पष्ट छ। उदयदेव भागेर भारत गएको भए हर्षसिंहदेव गयासुद्दीन तुललकको आक्रमणले भागेर नेपाल दोलखामा आउँदा दोलखा राजग्रामका भारदारले हर्षसिंहदेवलाई आक्रमण गरी पाकपुक पारेजस्तै पाकपुक पारिन्थे। यो कुरा उदयदेवले बुझेका थिए। भोटमा त त्यसबखत स्रङ्चङ्गम्पोकी रानी भृकुटी (अंशुवर्माकी छोरी) विद्यमान थिइन्। आफ्ना बाबु अंशुवर्माले नेपाल दरबारको उत्तराधिकारी बनाइदिएको राजा उदयदेवलाई भृकुटीले सन्मानसाथ आफ्नो दरबारमा नराख्ने कुरै छैन।

गुप्तको रजाइँ–

उदयदेव भोटमा भागेर गएपछि विष्णुगुप्तले उदयदेवको ठाउँमा लिच्छवि ध्रुवदेवलाई राखी नेपालको शासन गरे। जिष्णुगुप्तले स्थापना गरेको हुनाले ध्रुवदेव भट्टारक महाराज मात्र बनाइए, महाराजाधिराज बनाइएन। आफ्ना बाबु भौमगुप्तले अंशुवर्मा भन्दा अघिदेखि लिइएको शासन अधिकारमा जिष्णुगुप्तले 'पुण्यान्वयादागत राज्यसम्पत्' शुद्ध कुलक्रमले राज्य गर्ने अधिकार पाएका भनी आफ्नो हक दावी गरेको कुरा अंशुवर्मसंवत् ४८ (शक ५२२ वि. सं. ६५७) को ललितपुर छिन्नमस्ताको अभिलेखमा व्यक्त गरेका छन्। सोही अभिलेखमा 'समस्त पौराचित शासनो' सारा शहरियाहरूले हुकूम तामेल गरिएका भनी उल्लेख भएबाट जिष्णुगुप्तले शहरियाहरूलाई हात लिएका थिए भन्ने स्पष्ट छ। ध्रुवदेव त केवल देखौवा राजा मात्र थिए, सर्वेसर्वा राजा जिष्णुगुप्त नै थिए भन्ने कुरा आदेश्वरको उनको अभिलेखबाट ज्ञात हुन्छ। जस्तै–

"लिच्छविकुलालङ्कारभूतो भट्टारक महाराज श्री ध्रुवदेवस्तत्पुरःसरः कैलासकूटभवनादसुलभनृपति गुणावभासितसकलमहीमण्डलो भगवत्यशुपतिभट्टारक पादानुगृहीतो बप्पपानुध्यातः श्रीजिष्णुगुप्तःकुशली"

(लिच्छवि कुलका गहना भएका भट्टारक (गद्दीनशीन) महाराज श्री ध्रुवदेव र उहाँका अघिसरा भई काम गर्ने राजामा हुनुपर्ने दुर्लभ गुणहरूले पृथ्वीलाई सिंगारेका भगवान् पशुपतिनाथका पाउको अनुग्रह पाएका बप्प (बुवा)को पाउको अनुग्रह पाएका गाथमा रहेका आराम श्रीजिष्णु गुप्तले कैलासकूट भवनबाट]

(लिच्छविकालका अभिलेख ४११-१२ पृष्ठ)

यी जिष्णुगुप्तले आफूपछिको उत्तराधिकारी आफ्ना छोरा विष्णुगुप्तलाई युवराज घोषणा गरी दूतक बनाएका थिए। यी जिष्णुगुप्तको नीतिमा केवलपुरवासी केही जनताहरूले विरोध गरेका थिए। तर तीं विरोधीहरूलाई जिष्णुगुप्तले दमन गरी आफ्ना पक्षमा आउने जनतालाई सन्तुष्ट पार्न विष्टी माफ गरी लिग्वल शोल्ल अधिकरण पस्न नपाउने व्यवस्था गरिदिए। सो कुरा केवलपुरको अभिलेखबाट ज्ञात हुन्छ। जस्तै–

"प्रभाव (शौर्य) प्रणतारिमण्डलः गुणैरुपेतोनुपमैरिहात्मवान् ··· ——·····सोयमित्थंभूतः कैलासकूटभवनाद् भगवत्यशुपतिभट्टारकपादानुगृहीतो बप्पपादानुध्यातःश्रीजिष्णुगुप्तः कुशली नुपुन्नद्रङ्ग निवासिनःप्रधानपुरस्सरान्कुटुम्बिनः कुशलाग्रेसरं समाज्ञापयति ··· — ··· ··· ··· भवत्साहाय्यादिकर्मपरितुष्टै · ··· ··· पूर्वराजशासनेषु ये प्रसादास्तेषां सर्वेषामेव (युष्म) दति— सृष्टानामनुमतिशासनमिदमस्माभिरपि प्रसादी (कृतं)"

[प्रभाव (कोश र दण्डद्वारा भएको शक्ति) र शुन्याईले शत्रुहरूलाई नुहाएका वेजोड गुणहरू भएका आत्मवत्ता (आफ्नो हित चिन्ने हुनु) भएका ··· ··· ··· यस किसिमका भगवान् पशुपतिनाथको पाउको अनुग्रह पाएका बप्प[बुवा]को पाउको अनुग्रह पाएका गाथमा आराम रहेका श्री जिष्णुगुप्तले कैलासकूटभवन (दरबार) बाट नुपुन्नद्रङ्गमा बस्ने मुखिया लगायत गृहस्थीहरूलाई कुशल मङ्गल सोधेर आज्ञा गर्नु भएको छ। — — ····· तिमीहरूको सहायता आदि कामले खुशी भएर ·· — ·····— अधिका राजाले गरिदिएका सनदहरूमा जुन जुन निगाह तिमीहरूलाई गरिदिएका थिए। ती सबै थामी यो सनद–

पत्र हामीबाट पनि निगाह गरी दिएको छ ।]

(लिच्छविकालका अभिलेख ४१४-१५ पृष्ट)

पाटन भेगका जनताले पनि जिष्णुगुप्तको नीतिमा असन्तुष्ट प्रकट गर्दा चन्द्रवर्मालाई अंशुवर्माको पक्षपाती बनाई थम्बु (थैंव) को कुलो बनाउन नियुक्त गरी जिष्णु-गुप्तले त्यहाँका जनतालाई पनि थामपुर पारेका थिए। यो कुरा पाटन छिन्न मस्ताको उनको अभिलेखबाट ज्ञात हुन्छ । भक्तपुर भेगका याप्रिङ गाउँका जनताले जिष्णुगुप्त को कडा विरोध गर्दा जिष्णुगुप्तले विरोधीहरूलाई सखाप पारे । त्यो कुरा अंशुवर्माकी भाइबुहारीले राखेको भ. पु.इ. नीलवाराहीको अभिलेखबाट ज्ञात हुन्छ । त्यसकारण यी गुप्तले भक्तपुर भेगका जनतालाई कुनै व्यवस्था गरि-दिएनन् । जिष्णुगुप्तले जे जति विशेष व्यवस्था गरे आफ्ना पक्षका बलम्बु भेगकै जनतालाई गरिदिए । यसरी पुरापूर शक्तिशाली भएर जिष्णुगुप्तले आफ्नो नाउँमा टक समेत चलाए। ध्रुवदेवको मृत्युपछि जिष्णु-गुप्तले भीमार्जुनदेवलाई गद्दीमा राखे। जीष्णुगुप्तको मृत्युपछि उनका छोरा विष्णुगुप्त राज्यको सर्वेसर्वा भए। यी विष्णुगुप्तले राजाको उत्तराधिकारी आफ्ना छोरा श्रीधरगुप्तलाई युवराज घोषणा गरी दूतक बनाए । यी गुप्तले दयदेवलाई धपाई करीब १९ वर्ष जति राज्य गरे ।

नरेन्द्रदेवको क्रान्ति-

लिच्छवि राजा उदयदेवले नेपालबाट भागेर भोट मै जीवन व्यतीत गरे। उनका छोरा नरेन्द्रदेव समर्थवान् भए पछि भोटका राजा स्राङचङगम्पोसंग सैनिक सहायता लिएर नरेन्द्रदेवले नेपालमा गुप्तको विरुद्ध सजधजसंग क्रान्ति छेडे । त्यस क्रान्तिमा पाटनभेगका जनताले नरेन्द्र-देवको साथ दिएका थिए । त्यस बखत लिच्छवि र गुप्तको घोरघमासान परेको थियो भन्ने कुरा ललितपुर भन्सार चोकमा रहेको अंशुवर्मसंवत् ६७ (शक ५४१ वि. सं. ६७६) को नरेन्द्रदेवको अभिलेखमा नरेन्द्रदेवलाई लगाइ-एको विशेषणबाट ज्ञात हुन्छ । जस्तै-

"कैलासकूटभवनाद्भुवनप्रकाशाज्ज्योत्स्नावमृष्ट
हिमवच्छि (खराग्र) दीप्तेः।
आसागरप्रसृतशुभ्रयशोध्वजानां राज्ञजाङ कुलाम्बर शशीभु (विलि) च्छवीनाम् ।।
वलगद्वीरपदातिकुन्तविशिख प्रोताश्वनागाकुले
शक्त्या (न्यस्पृहणी)यया रणमुखे संज्ञावशेषान् द्विषः
कृत्वा लोकहितोद्यमप्रभ (वया) कीर्त्या दिशो भाषयन्
नन्योन्याविहतान् प्रजासु विदधद्धर्मार्थकामान्मुदा
भगवत्पशुपतिभट्टारकपादानुगृहीतो बप्पपादानुध्यातो भट्टारक महाराजाधिराज श्री नरेन्द्रदेवः कुशली"

[जूनले टल्केको हिमालयको टाकुरो झैं झलझल गर्ने संसारमा प्रसिद्ध कैलासकूट भवनबाट समुद्रसम्म सफा कीर्तिरूपी ध्वजा (झण्डा) फर्फराएका लिच्छवि राजा-हरूको कुलमा जन्मेका जोशिएर अघि बढेका वीर पैदल सिपाहीहरूका भाला र बाणहरूले घाइते भएका हुँदा हात्ती घोडाहरू तर्सिएर छयाछ्याव्यान्न भएको लडाइँको अरूको लागि लोभ लाग्दो पराक्रमद्वारा शत्रुहरूलाई सखाप पारीकन दुनियाँको भलो गर्नुतिर लागेका त्यताबाट भएको कीर्तिदिशाको छेउछेउसम्म फैलिएका दुनियाँमा धर्म अर्थ काम सम्बन्धी कुरालाई परस्परमा बाधा नपुऱ्याउने पारी-कन आनन्दसंग चलाउने भएका भगवान् पशुपतिनाथको पाउको अनुग्रह पाएका, बप्प (बुवा) बाट अनुग्रह पाएका गाथमा आराम रहेका भट्टारक(गद्दीनशीन)महाराजाधिराज श्री नरेन्द्रदेव बाट]

(लिच्छविकालका अभिलेख ४५८-५९ पृष्ठ)

पाटन भेगका जनताले जिष्णुगुप्तको नीतिमा अस-न्तुष्ट हुनाले नै नरेन्द्रदेवको क्रान्तिमा भाग लिएथे । यसरी नरेन्द्रदेवलाई साथ दिएवापत खुशीभएर नरेन्द्रदेवले त्यहाँ-का जनतालाई भट्ट र माप्चोक अधिकरण लागू भइरहेको मर्का छिकी निगाह गरिदिए । त्यो कुरा सोही ललितपुर भन्सारचोकमा रहेको नरेन्द्रदेवको अभिलेखमा उल्लेख गरिएको छ । जस्तै-

"कस्मिंश्चिद्वस्तुन्युपकृतमवेत्य तत्प्रत्युपकारोत्कण्ठित-

मतिभिरस्माभिर्यूपग्रामद्रङ्गस्य सर्वतलसहितस्य भट्टमा-
पूचोकाधिकारयोः प्रा (व) त्यादवश्यं जनस्य महती
पीडेत्यनयोरेवाधिकारयोरप्रवेशेन प्रसादः कृतः"

[कुनै कुरामा उपकार गरेको थाहापाई त्यसको बदलामा उपकार गर्न चाहेर हामीबाट सबै तल सहितको यूपग्राम द्रङ्गमा भट्ट र माप्चोकको अधिकार लागू गरी राख्दा जनतालाई अवश्य पनि ठूलो मर्का पर्रिरहेको छ भनीकन यी दुइ अधिकार फिकिदिएर निगाह गरिएको छ।]

[लिच्छविकालका अभिलेख ४५८-५९ पृष्ट]

यसबाट जिष्णुगुप्तको नीति जनतालाई मन परेको थिएन भन्ने स्पष्ट छ। गुप्तको नीतिमा जनता असन्तुष्ट हुनाले नै नरेन्द्रदेवको क्रान्ति सफल हुन सजिलो भयो। यसरी नरेन्द्रदेवले गुप्तसंग क्रान्ति गरी आफ्नो पैतृक शासन खोसेर पूर्ववत् महाराजाधिराज बनी लिच्छविको पुनः उत्थान गरे।

नरेन्द्रदेवको क्रान्तिको पूर्ववातावरण--

अंशुवर्मसंवत् ६५ तिरको विष्णुगुप्तको चाँगुनारायण मन्दिरमा रहेको अभिलेखमा विष्णुगुप्तले चाँगुमा रहेको पहिले भोगवर्माले बनाइदिएको धाराको जीर्णोद्धार गरिदिएको कुरा छ। त्यस अभिलेखमा विष्णुको स्तुति गरिएको छ। जुन स्तुतिमा विष्णुगुप्तको मनोभाव व्यक्त हुन्छ। सो स्तुति निम्न प्रकारको छ। जस्तै–

निर्भेदं यद्विकारैःसमनुगतमिवोपाधिभेदोपचारा
दज्ञान भ्रान्तिभाजा मविषयमवहिःसाधनाधीनतृप्ति।
भक्तिश्रद्धाप्रसादस्थिरकरणमनोभावनाभ्यासगम्य-
म्पायात्तद्भूतभर्तुः सकलगुणगणातीततत्त्वम्पदं वः।।

[उपाधिभेदले गर्दा विकार लिएको जस्तो छ तापनि जो निर्विकार छ अज्ञान भ्रान्ति भएकाहरूको लागि जो विषयनै छैन, जसलाई वाहिरी साधनाले तृप्त पार्न सकिदैन सारा गुण भन्दा बाहिरको तत्त्वरूपको जो छ भक्ति श्रद्धा र सफापनले स्थिर भएको इन्द्रिय र मनोभावनाको अभ्यासले मात्र जान्न सकिने जो छ त्यस्तो विष्णुपदले तिमीहरूको रक्षा गरोस्।

यस विष्णुको स्तुतिले नरेन्द्रदेवको क्रान्तिको वातावरणलाई इङ्गित गर्दछ। त्यस वखत नरेन्द्रदेवको क्रान्तिको वातावरण सिर्जना भइसकेको थियो। त्यसैले उपाधिभेदले गर्दा विकार लिएको जस्तो छ तापनि जो निर्विकार छ भनेर भाव व्यक्त गरिएको छ। कतिपय मानिस अज्ञान र भ्रान्ति वश लहैलहैमा लागे तिनीहरूलाई वाहिरी साधनाले तृप्त पार्न सक्दैन भनी तिनीहरूलाई आफ्नो पक्षपाती बनाउने भाव व्यक्त गरेको छ। नरेन्द्रदेवको क्रान्तिको जुन वातावरण हो त्यो बाहिरी तत्त्व भनेर भाव व्यक्त गरेको छ। जनता आफ्नो पक्षपाती बनोस् भन्ने भावनाले तिनीहरूलाई विष्णुले रक्षा गरून् भनी स्तुति गरेको छ। अंशुवर्मसंवत् ६५ (वि. सं. ६७४) पछि त नरेन्द्रदेवले क्रान्ति पनि छेडिहाले।

नरेन्द्रदेवको समयमा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध–

यी नरेन्द्रदेवको शासनकालको अभिलेख अंशुवर्म संवत् १०३ (शक ५७८ वि. सं. ७१३) सम्मको पाइएको छ। यी नरेन्द्रदेवको शासनकालमा इ. सं. ६४३ (वि. सं. ७००) मा चीनिया राजदूत ली–यू–पाउ र चीनिया यात्री भिक्षु वाङयुन्चे नेपालको बाटो भई भारत गएका थिए। केही वर्षपछि चीनिया राजदूत यु–आन–चे इ. सं ६४८ (वि. स. ७०५) मा नेपालको बाटो भई भारतका राजा हर्षवर्धनको दरवारमा गएका थिए। तर यसको अघिल्लो साल मै हर्षवर्धनको मृत्यु भइसकेको हुनाले त्यहाँका प्रान्तपालहरू स्वतन्त्र भइरहेका थिए। यु-आन चे तिरहुत पुग्दा त्यहाँका प्रान्तपाल अर्जुन (अरूणाश्व) ले चीनिया दूत उपर हमला गरे। यु-आन-चे त्यहाँ बाट भागेर नेपाल आए। अनि चीनको अनुरोधबाट तिब्बती फौजको साथमा नरेन्द्रदेवले ७०० घोडचढी फौज पठाई अरुणाश्वलाई हराई पक्रेर चीन पठाए। त्यस बेला नेपालको दूतमण्डल पनि साथै गए। यसरी नरेन्द्रदेवले चीनलाई सहायता गरी चीनसंग नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध कायम गरे। यसरी नरेन्द्रदेवले लिच्छविको प्रभुत्व अन्तर्राष्ट्रमा समेत प्रख्यात गरिदिए। अनि लिच्छविको पुनः अभ्युदय हुँदै गयो र नेपाल तिब्बत व्यापार सम्बन्ध पनि गाँसियो। त्यसैले नरेन्द्रदेवका छोरा द्वितीय शिवदेवको पालादेखि भोट्टविष्टिको प्रचलन भयो। यो कुरा काठमाडौं लगनको द्वितीय शिवदेवको अभिलेखबाट ज्ञात हुन्छ।

ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ

स्वस्ति श्री मन्महाराजाधिराजकस्य रुक्का——— आगे षरा राइ गुनरामराइके तेरा वावु वराज्यू देषि आजसम्म षाइ विहोरी आयाको ताक तिवो घडेरी तस्को सावा समभूलेक डाडादेषि पुर्व मिल्कुडाडादेषि पश्चिम वाषावासै उत्तर मसुलेक देखि दछिन एति चारकिल्ला भित्र आपना भाइ पगरी वसाइ साउन्या फागु पंच षत चैन पुर दाषिल गरि पाचषपनका सरह पगरि तिथि वाधि ववस्यौ आपना षातिज्जा सग वःस्ति वसाइ रस्ति चलाइ भोग्य गर इति सम्वत् १८६२ साल मिति मार्गवदि १२ रोज २ शुभम् — — — — —

मार्फत हेमकर्न थापा

श्री दुर्गाज्यू

स्वस्ति श्री मन्महाराजधिराजकस्पे रुक्का

आगे रन्दल् देसमुष्या जगविर, राइके जिल्लै चैनपुरका अम्वल पाचषपन् मध्ये मजाँ चितलां गाउ तिमिहरुका पिता पुर्षदेषि आजसम्म षाइ चर्चि आयाको घर घडधारि वारि सुवारो षरक लगापात स्मेतको इस्तक सम्वत् १८८५ साल वैसाषवदि १ अपुतालि चाक चकुइ छिपोछापो, पौनिकोताल पलेटि सुज्यारो वाजि आस्मानि वाहेक राषि अभिलान् अरू रकम कलम् मारिमेटि साल १ को वमोजिम मोहोर रूपैयाँ साढे उनसय ९९।। सालवसालि श्री जं. उ. पल्टनमा दाषिल गर्नु, गरि ठेकको वन्देज वाधिवक्सेओ वित्तर्ा गुठी रैकर वाहेक आपना जमिनमा आपना निज कुटा कोदालोले विह्रायाका षेत तिथि वमोजिम् षानु असुल-आसुलका रकम् कलमसित असुल तहसिल गरि किस्ता वमोजिम्, ठेकरूपैयाँ चुकाइ आषिरिको फारषति साल वसाल लिनु वस्ति वसाइ जगा अवाद गुजार गरि आफना षातिर्ज्मासित जगा जानि भोग्ये गर — —

किस्तावन्दि तपसिल

ज्यष्टशुदि १५ रोज मुहुडारू	२०
आश्विन किस्तारू	२९।।।
पौषकिस्तारू	२९
चैत्र शुदि १५ रोज चुक्ति रू	२०।।।

इति सम्वत् १८८४ साल मिति चैत्र शुदि १५ रोज २ शुभम् — — — —

मार्फत प्रसादसिंह वस्न्यात मार्फत दलभन्जन राइ मार्फत रणद्योतसाह मार्फत रणजोर थापा मार्फत उदयगिरि मार्फत फत्यजंग साह मार्फत भिमसेन् थापा

स्वस्ति श्री काजि वहादुर भडारिकस्ये पत्रम् — —

आगे दाषिल आम्दानि ८४ सालका छाउनि जाचको थितिको मोहोर सलामि पाचषपन देस मुञ्याँ पट्टिजन ३ को हस्ते दलकर्ण मोहोर रूपैयाँ २४ चौविस आयो रसिद दिञ्यु इति सम्वत् १८८५ साल मिति श्रावण शुदि १३ रोज ७ शुभम् — — —

स्वस्ति श्री वीचारी गौरिसंषर पाध्या विचारी मकुन्दकृष्ण पाध्या कस्य पत्रम् — — —

आगे चीतलाङ गाउ वस्न्या दलकर्नराइ के जथो चित उप्रान्त तेरा चितलाङका लगाको थाम षर्के औसरालो षर्कमा नुनढाकिको पृथ जितराइले मेरो हो भनी षिचोला गर्दा तिमिदुइलाइ ल्याई पुर्षक्षे गर्दा

अधिपनी चितलाङगैबाट चर्च्याको रहेछ ७७ सालका जाचमापनी तेरै दरायाको रहेछ येस जगामा पृथजित्याले षिचोला गर्‍याको ठहर्‍यो पृथजित्यालाई डंडगरी जगा तेरो ठहराइ तलाइ जितापत्र गरी दिर्‍युं इति सम्वत् १८८७ साल मिति चैत्र वदी १३ रोज ७ शुभम्

श्री

स्वस्ति श्री पाचषपन्का तपसिल वमोजिमका राइ कर्ता वुढेउली गौकंजीज्मा सर्वजांचको निज जिम्मा — — — — — — — —

धनमलराइजिम्मा	३२ के रू	७९
धनविरराइजिम्मा	३३ के रू	५४॥ = ॥
जवरसिराइजिम्मा सुरथस्मेत	२९ के रू	६१॥॥ = ॥
जितनराइजिम्मा	१९ के रू	४१॥ =
दर्बसिजिम्मा	६२ के रू	१२१
जनक्रामराइजिम्मा	९ के रू	२०॥ =
नाभिकर्णजिस्मा	३६ के रू	७० ॥ =
वाजकर्णराइजिम्मा	५० के रू	८२ =
जसवीरराईजिम्मा	१२ के रू	२२॥॥ =
सुभजित्राइजिम्मा	१० के रू	२३॥ =
वन्दविरराईजिम्मा	१० के रू	२७॥॥
पुन्येवल्राईजिम्मा	३७ के रू	७२॥ =
पन्चजित्राइजिम्मा	२० के रू	४८॥
अतिरूयराइजिम्मा	५२ के रू	११४॥ ॥ =
जितकर्णजिम्माजसुस्मेत	३६ के रू	७४ =
तासमलराइ जिम्मा	१४ के रू	३०॥ =
संषवलराइजिम्मा	४२ के रू	८४॥ =
तेनजिनराइजिम्मा	२८ के रू	४४॥
जसरामराइजिम्मा	२७ के रू	८१॥॥
जसराजजिम्मा	३४ के रू	८१॥
दलसी मिळार	७५ के रू	१६६॥॥
जागुसिराइजिम्मा	५० के रू	८२॥ =
रनदलकम्सेसिजिम्मा	२७ के रू	४०॥ =
जमा	१५२८॥ ॥ =	

इतिसम्वत् १८९३ सालमिति चैत्रवदि २ रोज ३ शुभम

श्री दुर्गाज्यू

स्वस्ति श्री मन्महाराजधिराजकस्य रूक्का — —

आगे रनदल राइ कमसोरसिराइ जागुसिराइ रूपनसि कर्जाकमानसि कर्ता के जिल्लै चैनपुरका अम्बल पाचषपन् मध्ये मयाधिन् वाङ गाउ तिमिहरूका पिता पुर्षादेषि आजसम्म षाई चचि आयाको घर घडघारि वारि सुवारो षरक लगापात स्मेतको इस्तक सम्वत् १८९५ साल बैसाष वदि १ रोज लगायेत् ठेक भेडा भारसे-र्माई डकुराइ गन्यो अपुतालि चाकचकुइ छिपोछपो पौनिको तालप्लेटि सुज्यारो वाजि अस्मानि सिवाये राज अंगर्धु रकुल अमालिका मेजमानि वाहिकराषि अमिलन अरूरकम् कलम् मारिमेटि साल १ को वेमोजरै ज्मा मोहोर रूपैया १२३ सालवसाल पल्टनमा दाषि—लगर्नु गरि ठेकको बन्देज वाधिवक्स्यौं वितागुठि रैकर वाहेक राषि आफ्ना जमिनमा आफ्ना निज कुटा—कोदालो विह्नायाको षेत् थितिवमोजिम् षानु असुल मसुलका रकम् कलम्सित असुल तहसिल गरि किस्ता-वमोजिम् ठेक रूपैयाँ चुकाई आषिरिको फार्षति साल-वसाल लिनु वस्तिवसाइ जगा अवाद गुलजार गरि आफना षातिरज्मा सित जग्गा जानि चलन गर — —

किस्तावन्दि तपसिल

मुहुदा ज्येष्ठ किस्ता रूपैयाँ	३०
पौषकिस्ता रूपैया	३०
आश्विन किस्ता रूपैयाँ	३०
चुक्ति किस्ता रूपैयाँ	३३

इति सम्वत् १८९५ साल मिति चैत्रवदि ७ रोज १ शुभम् — — — —

स्वस्ति श्रीमन्महाराजधिराजकस्ये रूक्का — —

आगे जिल्लै चैनपुरका अम्वलमध्ये पाचषपनको धनमल पुन्यवल संषवल धनविर पनचजित अजिरूप जसराज जसराम त्रलकर्ण जसुतेन जिनदल जितदसि जितानसि नाभिकर्ण जसविर रामाजित कम्सेसि जागुसि रंदल् जनक्राम सुभाजित राइदलसि मिछारके तिमि—हरूका पिता पुर्षदेषि षाइ चचि आयाको घर घड्या-रिवारि सुवारो षरक तित्या महाभिर · लगायत् ठेक ढक्या घरको सेर्मा छिपोछापो, पौनिकोताल पलेटि सुज्यारो डंडकुण्ड मन्यो अपुतालि चाकचूकइवाजवि आसमानि सिवायेक राजअग धुर अमालिको मेजमानि वाहेक राषि अलिनन अरूरकम कलम मारिमेटि साल १ को ९३ सालका जांचमा दरियाको ठेक वमो-जिम् ज्मा मोहोर रूपैया १५२८।।।३ साल वसाल पल्टनलाई दाषिलगर्नु औरविर्ता गुठि रैकर वाहेक राषि आपना जगा जिमिन भित्र निज कुटाकोदाले विह्ना—याको षेत् थिति वमोजिम् षानु भनि तिमिहरूका अधिको थिति वमोजिम् थामि वक्स्यो अमोलममोलक रकम कलमसित असुल तहसिल गरी किस्तावन्दि वमोजिम ठेक रूपैया चुकाइ अषिरका सालवसाल फारषतिलिनु रस्ति चलाइ वस्ति वसाई जगा अवाद गुलजारगरि रितिथिति विति राइगिरि जगा जमिन जानि हाम्रानिमकको सोझो चिताई भोगे गर— —

किस्तावन्दि तपसील

ज्यष्टशुदि १५ रोज मुहुदाकिस्ता	रू ३८२
पौष तेश्रो किस्ता	रू ३८२
अश्विन दोश्रो किस्ता	रू ३८२
चैत्र शुदि १५ रोज चुक्ति किस्ता	रू ३८२।।।

इति सम्वत् १८९९ साल मिति माघ शुदि ४ रोज ६ शुभम् — — — —

स्वस्ति श्री जील्लै चैनपुरका अम्वलमध्ये पाचषपन मयाम चिलांको राइदन दलराई कम्सेरसिराइ सर्व—जिनकतोरू रूपनसिकर्ता जहसि वुढेउलि गर्जासिकारो वारि नरपति जीम्मा १९१० सालका सर्वजाँचेका वाजविपाषा ठेकको जिम्मा वारितिरीज — — —

तपसिल

जम्माघर	३३ के	६१।।।
जिमिघर	११ के	३०।।≡
सिह्राघर	७ के	१४
तिरूवाघर	४ के	१६
साउन्याफागु	के	।।≡
ऐको गाउ ज्या ढक्र्याघर	२२ के	३१
हलघर	७ के	१४
कोदलाघर	१४ के	१४
टहलुवाघर	१ के	×
साउन्याफागु	के	१।≡
वेठि	के	१।।≡

साबिकघर	३० के	५६।।≡
१९१० सालका वढघर	३ के	४।।।

इतिसम्वत् १९११ साल मिति फालगुन शुदि ९ रोज १ शुभम् — — — — —

स्वस्ति श्री जिल्लै चैनपुरका अम्वल् मध्ये पाचषपन मयाम् चितलां वाध मवदिनको राइ प्रतिमान राइ दलपनि राइ सर्वजित् राई वंधविरकर्ता जहरसि कारोवारि नरपति वुढी लिग जसि कारो वारि मनिरीजकर्ता दल मंजन जिम्म १९२५ साल महाजाँच करवाज विपाषाठेक ऊारा छल हिम्मतको जिम्मा वारि तेरिज — — — — —

तपसिल

ज्मा घर ४१ के रू ९८।।

असामि — — घर सर्मा सावुळारामे ।। वेठि ज्मा रू

नामाघर

मीलाघर ९ – १८।। -।- ९ – -।- – -।- २७।। –

ढोरुवाघर २ – ८२ – २ – -।- – -।- १०२

११ २६।।३ ११ -।- -।· ३७।।३

एको गाउल्या ढाक्रेघर

हलघर ८ — १६।। – ७ – ।४ – ।। – २४।।३

कादालाघर १८ १८।२ – ।२ – १२।।।/ १ – १।। – ३४।२

पानीघर १ – १ – / – ।।। – ।। – ८ – २। –

सुकंबासीघर २ तल्ले वस्नेत ३ – -।· – -।- – -।- – -।- – -।- -।-

३० ३५ १।।≡ २०।। १।।।= २/६१=

४१ ६१ २।२ ३१।। १।।।२ ४–९८।।।

तेरिज

असामी– घर सर्मा साउ शरा मेग वेठी ज्मारू

सावीक

जीमीघर ८ २० – ।। – ८ – -।· – -।· – २८।।

ढाक्रेघर सत्यास्मेत १९ – २६ – १४ – १२ – १३।। – १। – १२४३।।
२७ ४६ १।।४ – २१।।। १। १४ ७१।।।

२० सालको

जीमीघर १ – २ – / – १ – -।- – -।- – ३ /
ढाक्रेघर १ – १ – / – १।।ऽ – २ – ३ – २२
२ ३ २ १।।। – ४ ३ ५३

२५ साल जांचको

जीमीघर २ ४ – ४ – २ – -:- – -।- – ६२
ढाक्रेघर ८ – ८ – ।। – ६ – ।। – ।।। – १५।।।
सुकबासो २ – -।- – + – -।- – -।- – -।- – -।-
१२– १२ ।।२ ८ ।। ।।। २१।।।२

सावीक ६७।।२/२
मोहोर २२।। को रू ६३।।३।।१
१६ गन्डो रू वाके २२ गन्दो ।।।२।।१
२० सालको १० रू ४३।।।१
२५ सालजाचको १०२६ ।२।।। मध्येमा
गोचाघर ४ के मोटा मीन्हा रू ४ वा
को २६ साल देषी तीर्न्या रू २२।४,।।३
मोहरू कशान्दो रू २१।।।३।।
९४।.।।।१

इतिसम्वत १९३२ साल मीतिमार्ग वदी १४ गते रोज ७ शुभम्

स्वस्ति श्री मन्महाराजधिराज कस्यरूक्का — —

श्री जङ्ग मद्दतिप्रचण्ड भुजदण्डेत्यादि श्री श्री श्री महाराज जङ्गबहादुर राणा जिसिवि प्राइमिजिष्टर याण्ड कम्पान्दर ईनचिफ

आगेजिल्लै चैनपुरका अम्वल मध्ये पाचषपन् मयान् चितलाङ तेगुरावस्न्या राइरंदल मर्दा निजको छोरा प्रतिमान शम्सेरसि राइ सर्वजित् कर्ता जहसिकर्ता रूपसि वुढौलिगजसि कारवारि नरपतिकारवारि मनिराजहरुके हाकिमहरूका गाउघरको जिम्मावारि तेरिज भयाको छ अघिका जाचजाचबाट भयावमोजिम् दसलिम्वुका सरह हामिहरूका नाउमा लाल मोहोर गरिपाया सलामिमोहरूपैया ५२ पनि सर्कारमा चह्रायुदा हुँ थितिरीति वमोजिम दामकाम वुझाइ आफनांजगा किपटको चलन् पनि गर्दाहुँ लिम्वुवान्का थितिमा अरूपुरा निज्ञा नज्ञा सुवारूको सरह वमोजिम् लाल मोहर गरिपाया हुँदोहो भनि तिमिहरूले इजहार चह्रायाको मुद्दामा इजहार प्रमाण अडाले विचारगर्याको अैन सवालका-हरुले १ पल्टंका दफदरषानाको ४१ लम्वरका सवाल मताविक् पल्लो किरातमा सुवागिको लालमोहर हुन्या-रीत हुनाले १२ सालमा भयाका लालमोहर र निज-राइहरूका नाउमा २० साल कार्तिक सुदि ८ रोज-मा भयाका तेरीज वमोजिम जिल्लै चैनपुरका अम्वल मध्ये पाचषपन् मयान् चितलाङ तेगुरावस्न्या राई कर्ता वुढौलि कारवारिहरूको नाउमा मितिहरूको पिता पुर्षादेषि आजसम्म षाइ चर्चि वेहोरि आयाको घर-घड्यारि वारि सुवरो षरक तिमिहरूले कुताकोदालालै विह्रायाको षेत तित्या महभिर तिपगोलेस्मित दस-लिम्वुका सुवाहरूले षायावमोजिम षानु तिन्या वमोजिम तिर्नुजाचको रे वन्दिको कम्पुपल्टं कम्पनिका लालढ डामा सामिल भै तिरो भरो गर्नु भनि राईगिरी गरी वक्स्यौं आफा षातिरज्मासग रस्ति चलाई वस्ति वसाई

हाम्रा निमकको सोळो चिताई दामका गरी सुवागि जानि भोग्य गर भन्या बेहोराको लाल मोहर हुनुमुनासिब ठहराई सदरदफदरषानाबाट २५ साल पौषवदि १ रोज ७ मा साधक्कौसलमा जाहेर गराउँदा कौसल बाट पनि जाँचि बुझि अडाले ठहराया वमोजिम् मुनासिवठहराई ... ...२... ... ...र श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री कम्यादर ईनचिफ जनरल रणउद्दिपसिंह कुवर राणाका हजुरमा जाहेरगराउँश निज... ... ...२ .....र श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज श्री कम्पांदर ईनचिफ जनरल रणउद्दिपसिंह कुंवर राणाबाट पनि हाम्राहजुरमा विति पार्दा जाहेर भयो दसलिम्बुका सरह वमोजिम् राईगिरिको लालमोहर गरि वक्स्यौ तिमिहरूका पिता पूर्षादेखि आजसम्म षाई चचि वेहोरि आयाको घर घड्यारिवारि सुवागे षरक तिमिहरूले कुटा कोदालाले विह्रायाको षेत तित्यामहभिरतिपगोला स्मेत् दसलिम्वुका सुवाहरूले षायावमोजिम् षानुतिन्यावमोजिम् तिर्नु, जाँचकारैबन्दीको कम्पुपल्टं कम्पनिका लालढडामा सामेल भै तिरोभरोगरि आफ्ना खातिरज्मा संग रस्ति चलाई वस्ति वसाई हाम्रा निमकको सोळो चिताई दाम काम गरि राईगिरि जानि भोग्येगर इति सम्वत् १९९६ साल मितिकार्तिक वदि १ रोज ५ शुभम् — — — — —

मार्फत श्री श्री श्री महाराज जंगबहादुरराणा जीसि प्राइमिनिष्टरयाण्ड कम्यादर इनचिफ

मार्फत कम्यादर इनचिफ जनरल श्री रणोपदीसिंह कुवरराणा

मार्फत गुरुपुरोहित षजान्ची वामादेव पण्डितज्यू मार्फत पश्चिमतरफका कम्यांदर जनरल जगतसम्सेर जङ्गबहादुर राणा

मार्फत पुरवतरफका कम्यादिग जनरल विर सम्सेर जङ्गराणा -१

आगमानुसन्धानको सन्दर्भमा—प्रेमनिधि पन्त

— विश्वनाथ भट्टराई

नेपाली तथा संस्कृत भाषाका प्रकाण्ड विद्वान प्रेमनिधि पन्तको जन्म कतिले भयो यसबारे आजसम्म भएका अनुसन्धानात्मक कार्यबाट थाहा हुन सकेको छैन । तर पनि यिनी राजा मलैवम्म समकालीन थिए भन्ने कुरा निर्विवाद छ । साथै यस कुराकोपुष्टि पन्तकै कतिपय कृतिहरूले पनि गरेका छन् ।

राजा मलैवम्म नेपाल भित्र पर्ने पर्वत राज्यका राजा थिए । यो राज्य चौविसी नामले प्रसिद्ध राज्य हरू मध्ये एक हो । यिनकी आमाको नाम पार्वती र १ पिताको नाम धनश्याम थियो । यिनकी पत्नी महलवसन्ता नामकी थिइन २। यिनको पुख्यौंली घर ताकुम थियो र यिनको जन्मस्थल पनि ताकु नै थियो ३। यी राजाको वंश परम्पराबारे पन्तले आफ्नो कृति 'मल्लादर्श'मा यसरी प्रकाश पारेका छन् ।

अस्त्युत्तरस्यां दिशि रूकमनामको देहास्ततः ताकम संज्ञःपर्वते
आनम्म भूपाल वपुः समाश्रितो गत्वा प्रजाः पाल-
यतिस्म कैशव ॥

महेलपदमुपात्त भाषया गेहराजे सततमिह वसन्तस्त
त्कृपातोऽथ वैषा
स्वयुत नृपतिदत्ते तत्रवाज्ञा वसन्त स्त्विति महलवसन्ता
नाम राज्ञ्या कृतार्थम् ॥

चन्द्रम्म नाम नृपतिद्विजवृन्द विद्यात् तत्तद्विनोद
विनिवेदित भूरिवित्तः
आनम्म भूपतनयः सकलाःप्रजाय स्वानन्दिताःकिल
चकार नकारमूढः ॥

चन्द्रम्म भूपादुदभूदपूर्वो राजाधिराजः किल दिम्मनामा
यस्मिन्महीं शासति नाक वान्छा दरिद्रता भूदखिलेऽपि
लोके ॥

श्री दिम्म भूपाल सुतस्त्वपूर्वो गुणैरभूद्भूपति नागमल्लः
नामः प्रजा अस्थ कदापि चक्रुः सुनीति वैत्तुस्त-
दयं तुः नागः॥

श्री नागमल्लादुपमा दरिद्रो वभूव नारायण मल्ल-भूपः
यस्मिन्क्षितौ तिष्ठति .....लक्ष्मवा विहीनो भवदाप्त
शोकः॥

वभूव नारायणमल्ल भूपतः श्रीराजमल्लः क्षिति-
पालकाग्रणीः

---

१ धनश्याम मल्लान्नृपात्पार्वतीतः कुमाराच्च माराद्वरःको-ध्यपूर्वःनृपालो मलैवम्म नामा सुजातो यतः स्वर्गदेवा-धरा भूमिदेवाः मल्लादर्श-पृष्ठ ६४

२ राज्ञी महेलवसन्त राज्ञो रूपानुसारेण-मल्लादर्श पृष्ठ ७१

३ देहास्ततः ताकमसंज्ञः पर्वते- मल्लादर्श पृष्ठ २६

प्रजा व्रजारञ्जनकर्मतोऽभूत राजेति नामार्थ [....] थमं चकार यः।।

श्रीराजमल्लतनयो विनयाम्बुराशिः सम्मानिताखिलघटा सुरकावतंसः

स्वीय प्रताप परितापित वैरिसार्थो आसीदसीम गुणकः शिवमल्लभूपः।।

नरपति शिवमल्ला दुद्भूतो नागमलः क्षितिपति कर मौलि प्रस्फुरद् रत्नभूतः

निजगुण गण वेर्यै रद्वितीयो द्वितीयः सकल रुचिर गोष्ठी स्वागतः स्वप्रसङ्गः।।

बभूव नारायण मल्ल भूपो द्वितीय उर्वीपति वन्धपादः यो नागमल्लस्य पितुर्वियोगं विस्मापयामासतरां प्रजानाम् ।।

अस्मिन्नृपाल रत्नाकरे तु वंशार्णवे तस्मात्
विद्वत्लक्ष्मी हितौ जातः श्री शाह मल्लेन्दुः।।

घनश्याममल्लो घनश्याममग्रो नृपः कोऽप्यभूत् साह-मल्ली पतीन्द्रात्

यदीय प्रजानां विषादः शिवान्नो परो नीति सङ्ग दनीतिवच नित्यम् ।।

घनश्याम मल्लक्षितीन्द्रस्य पुत्रो नृपः श्री मलैवम्मनामा सुरःद्र

हरिर्वा रविर्वा विधुर्वा स्मरो वे त्पलं सर्वधर्मःसतां संज्ञयक्ष्मा ।।

श्रीमन्मलैवम्म नृपालसूनवः सहोदरा सप्तमता श्रियायुषः

प्रियव्रतस्तेषु कुमार आदिमः कुमारमारादि विजि-

द्धुर — ... ...

... — ... — — —

... — .... — ... —

— — ... — ...

वंश तालिका

१ आनम्म-२ चन्द्रम्म – ३ दिम्म-४ नायमल्ल –५ नारायण मल्ल – ६ राजमल्ल– ७ शिवमल्ल– ८ नागमल्ल– ९ नारायण मल्ल – १० – साहमल्ल–११ घनश्याम मल्ल – १२ मलैवम्म– १३ प्रियव्रतादि

राजा मलैवम्मको राज्यकालको विषयमा ह्या-मिल्टनले आफ्नो कृतिमा यस्तो उल्लेख गरेका छन्– "गोरखालीहरूले पछिबाट विजय गरेको नेपालको यौटा राज्यका राजा मलैवम्म थिए । उनले राज गरेको राज्य वर्तमान नेपालको सप्तगण्डकी प्रवेशको चौबिसी राज्य मध्ये एउटा हो(४)" वस्तुतः राजाहरूको राज्य विषयको एक अपूर्ण पाना हो ।

यी राजा शक संवत् १६०८ वि. सं १७४३

---

4 Malaibarman was the King of a prinicipality of Nepal which was later Conquered by Gorkha. The country ruled by him was included in the Chaubisi states of the Sapta Gandaki Pradesh in the present kingdom of Nepel (Account of the kingdom of Nepal 1819 PP 269-72)

मा पर्वत प्रदेशको राजा बने ५। यस राज्यलाई यिनका पूर्खा शाही वमका छोरा घनश्यामले आफ्नो अधीनमा लिएका थिए वि. सं. १७१५ मा नै ६। राजा मलैवम्मले शक संवत् १६४८ मा काशीमा ७ देहत्याग गरेकोबाट यिनले शक सं. १६०८ देखि १६५८ शक सं. सम्म राज्य गरेको कुराको पुष्टि भिल्दछ। यस बाट स्पष्ट छ-प्रेमनिधि पन्त मल्लैवम्म समकालीन भएकोले यो समयलाई प्रेमनिधिको समय भनेर पनि लिन सकिन्छ।

राजा मलैवम्म प्रसिद्ध तांत्रिक तथा मंत्रो पासक थिए. ८। वस्तुतः यिनको कुलपरम्परा नै तंत्रमतानुयायी थियो। त्यसैले रानी महलवसन्ता र छोराहरू समेत तंत्र विद्यामा सिद्धहस्त थिए। यस कुराको वर्णन पन्तले मल्लादर्शमा निकै राम्रो गरेका छन्। यद्यपि राजा मलैवम्मको जीवन शान्ति प्रिय देखिन्छ तापनि यिनले एकपटक लडाइँमा मुस्ताङ्को राजालाई जुम्लाको राजाबाट छुटाएका थिए १०।

पं. प्रेमनिधिको जन्मस्थल दानाथियो। यस कुराको उल्लेख स्वयं पन्तले गरेका छन्। यसको साथै पन्तले आफ्नो कृतिहरूको अन्त्यमा कुर्मांचल अर्थात् कुमाऊँ नै आफ्नो जन्मस्थल भएको उल्लेख पनि गरेका छन् १०। यो प्रदेश सुगौली सन्धि हुनु भन्दा अगाडि नेपालको अधीनमा थियो पछि सुगौली सन्धि अनुसार कुमाऊँमाथि नेपालीहरूको आधिपत्य हट्यो। यहाँनिर स्मरणीय के छ भने प्रमनिधिले आफ्ना कृतिमा आफ्नो जन्मस्थल कुमाऊँको उल्लेख गरे कै आफ्ना कृति "प्रायश्चित्त प्रदीप"मा दान पदको पनि उल्लेख गरेका छन् ११। यसबाट निश्चितरूपमा के भन्न सकिन्छ भने यिनको पुख्यौंली घर दानामा नै थियो। केवल अध्ययनार्थ यिनी कुमाऊँ गएका थिए। यस प्रकार निकै वर्ष बस्नुको फलस्वरूप कुमाऊँ माथि यिनको विशेष स्नेह हुनु स्वाभाविकै थियो। जसले गर्दा यिनी आफ्नो जन्मस्थललाई विर्सेर एक्कासी आफ्नो जन्मस्थल कुमाऊँ बनाउन पुगे। अर्को कुरा के पनि भन्न सकिन्छ भने यिनले आफ्ना प्रत्येक कृतिमा कुर्मांचलको उल्लेख गर्नुबाट पनि यिनको जन्मस्थल दाना नै भएको सिद्ध हुन्छ। मेरो विचारमा यिनले धेरै ठाउँमा कुर्मांचलको उल्लेख गर्नुको अर्थ हुन्छ— कुर्मांचल यिनको जन्मस्थल होइन। एकै ठाउँमा उल्लेख गर्दा पुग्नेमा हरएक ठाउँमा उल्लेख गर्नुको मतलब के हुन्छ ? नभएकोलाई सिद्ध गर्न खोज्नु ?

वस्तुतः यिनको प्रथम विद्याध्ययन केन्द्र आफ्नै जन्मस्थल दाना र दोस्रो केन्द्र कुमाऊँ अनि तेस्रो केन्द्र बनारश थिए। कुमाऊँमा अध्ययन गर्दागर्दै यिनले केही ग्रन्थहरू पनि लेखेका थिए। पछिबाट यिनी आफ्नो जन्मस्थल दानामा फर्किए। त्यतिखेर यिनको विद्वत्ताबाट प्रभावित भएर राजा मलैवम्मले यिनलाई बोलाई आफ्नो धर्माधिकारी बनाएको हुन सक्छ।

---

५ घनश्यामका दुई रानी मध्ये जेठी लम्जुङ्गे राजा चंडा शाहीकी छोरी र कान्छी जुम्ली राजा जहाँगीर शाही की छोरीहरू थिए। जेठीतिर मलैवम्म र धर्मध्वज कान्छीतिर भर्ती, धनपारी र सकता गरी ५ छोरा र भित्रिनी हंसातिर महीधर नामक एक छोरा पनि थिए। यी राजा वि सं. १७४३ मा दिवंगत भए। पिताका शेषपछि जेठा मलैवम्म पर्वतका राजा बने— प्राचीन नेपाल, संख्या १६ पृष्ठ४८।

६ शाहीवमका छोरा घनश्यामले १७७५ मा पर्वतको राज्य भेट्टाए-प्राचीन नेपाल सख्या-१६ पृष्ठ-४८।

७ "नवमाध्याय मलेवम्मस्य काश्यां देहत्यागः शाके १६५८ सहकाल" इतिहास प्रकाश पृष्ठ ८७।

८ श्री मन्मलेवम्म नृपाल महीशो यन्त्रेऽपिजातः किल साध कात्रणीः मल्लादर्श पृष्ठ ५४।

९ मुस्ताङ्भूपतिवरं किल काकवेण्यां रूद्ध स्वदर्यवशतो जुमलीश्वरेण समोचयन् करूणया स्वचमूबलेन प्रत्यर्थी वृन्दमखिलं जयतिस्म राजा-मल्लादर्श पृष्ठ -४७।

१० नाम प्रेमनिधीति पन्थ कुलभूः कूर्माचलो जन्मभूः काम्यकर्म कमला पृ० १३७।

११ दानपदतः ख्याते तु देशे वरे प्रायश्चित्त प्रदीप पृ० ४३५।

यसको अरू राम्रो निर्णय इतिहासकारले गर्नेछन् । वास्तवमा पन्त नेपाली थिए । मातृभाषा नेपाली थियो । यसमा कुनै सन्देह छैन । यसको अरू बलियो प्रमाण पन्तले स्वयं गरेको प्रायश्चित्त प्रदीपको नेपाली अनुवाद हो । यही अनुवाद नै आजसम्मको खोज मुताबिक पुस्तकाकारमा लेखिएको सर्वप्रथम नेपाली भाषा पनि हो ।

हिन्दी विश्वकोष भोलम ५ पाँचमा पन्तलाई भारतीय तंत्रसाहित्यमा विशिष्ट आचार्यहरूको पंक्तिमा राखिएको छ । यो कसरी भयो ! आश्चर्य ? एक अनौठो आश्चर्य ? खास गरेर यिनी नेपाली तंत्रशास्त्री हुन् यसमा दुईमत हुनु संभव छैन । पन्तको चर्चा गर्दै विश्वकोषमा यस्तो उल्लेख गरिएको छ– "यिनको वासस्थान कुमाऊँ थियो । यिनी घर छोडेर काशीमा बसेका थिए । यिनी कार्तवीर्यका उपासक थिए । सानै अवस्थामा यिनकी पत्नीको देहान्त भयो । काशी आए पछि यिनले वरावर विद्याध्ययन गरे । यिनले गरेको शिवताण्डव तंत्रको टीका काशीमा नै समाप्त भयो । यस ग्रन्थबाट यिनलाई धेरै नै अर्थ प्राप्ति भएको थियो । यिनले तीन विवाह गरेका थिए । तेस्री पत्नी को नाम प्राणमञ्जरी देवी थियो । प्रसिद्ध छ कि प्राण मञ्जरीले आफ्नो पुत्र सुदर्धनको मृत्युको संस्मरणमा 'सुदर्शना' नामको तंत्रग्रन्थ लेखेकी थिइन् । यो तन्त्रराजको टीकाग्रन्थ हो र प्रेमनिधिले शिवताण्डवको टीका मल्लादर्श, पृथ्वी चन्द्रोदय र शारदा तिलकको टीका लेखेको थियो । यिनको नामबाट भक्तितरंगिणी, दीक्षा प्रकाश (सटीक) प्रभृति कतिपय ग्रन्थ प्रसिद्ध छन् । 'कार्तवीयको उपासना विषयमा यिनले दीक्षा प्रकाश लेखेको थियो । यिनको पृथ्वी चन्द्रोदयको रचनाकाल ई. १९७३ हो । कार्तवीर्य वारे "प्रयोग रत्नाकर" नामको प्रसिद्ध ग्रन्थ छ । श्री विद्यानित्य कर्म पद्धति कमला तंत्र राज ग्रन्थसंग सम्बन्धित छ । वस्तुतः यो ग्रन्थ पनि प्राणमञ्जरी रचित हो ।" १२

माथि उल्लिखित पन्तका कृतिहरूमध्ये पृथ्वीचन्द्रोदय गलत नाम हो । यसको सही नाम पृथ्वीप्रेमोदय हो । साथै श्री विद्यानित्य कर्म पद्धति कमला— यो पनि गलत नाम हो । यसका सही नाम हुन्— श्री विद्यानित्यकर्म कमला, श्री विद्याकाम्यकर्म कमला र श्री विद्यानैमित्तिक कर्म कमला । यी कृतिहरू प्राण मञ्जरी रचित नभएर पं. प्रेमनिधि रचित हुन् ।

पं. प्रेमनिधि पन्त चारछाप गोत्रिक ब्राह्मण हुन् र यिनी कार्तवीर्यका महान् उपासक र श्री विद्या परम्परा का कट्टर समर्थक पनि थिए । साथै यिनीः धर्मशास्त्र स्मृतिशालीन्, कर्मकारी, प्रसिद्ध टीकाकार, महान् दार्शनिक, नेपाली भाषा विशेषज्ञ र प्रख्यात ज्योतिषी पनि थिए । यिनका गुरुको नाम दिनकर थियो–१३। दिनकरको जन्म पनि भारद्वाज कुलमा नै भएको थियो—१४ ।

पन्तका पिताको नाम उमापति १५ र माताको उद्योतमती थियो । यिनले तीन विवाह गरेका थिए । जेठी पत्नीको नाम कमला १६ माहिलीको मति

---

१२ हिन्दी विश्वकोष भोलम पाँचबाट नेपाली अनुवाद ।

१३ नृपालेनादिष्टो दिनकरगुरुच्छिष्ठ भजनः—
—मल्लादर्श पृ० २ ।

१४ "प्रेमनिधिले आफ्ना कार्तबीर्य सपर्या नामक रचनामा उल्लेख गरे अनुसार उनका गुरु भारद्वाज छन् —" 'नेपाली' पृष्ठ सं० ५४ ।

१५ यस्योद्योतयती सती गुणवती माता पितोमापतिः
काम्यकर्म कमला पत्र १३७।

१६ याता चेत्कमला त्वगस्थिरुधिर प्रायापदं श्री हरेः
त्रिपुर सुन्दरी पद्धति पत्र १ ।

(सुमति?) १७ र कान्छीको प्राणमञ्जरी देवी थियो १८। प्राणमञ्जरीबाट सुदर्शन नामको छोरो जन्मेको थियो। पुत्र सुदर्शनको मृत्यु बाल्यावस्थामा नै भएकाले उनको संस्मरणमा प्राणमञ्जरीले 'तन्त्रराजतन्त्र' माथि सुदर्शन टीका लेखेका छन्।

पं. प्रेमनिधिका कनका र महालक्ष्मी दुई छोरीहरू पनि थिए। यस कुरालाई चित्त-हरण चक्रवर्तीज्यूले पनि स्वीकारेका छन् २०। वस्तुतः कनकाबारे संशय बाँकी नै छ। महालक्ष्मी को जन्म प्रथम पत्नी कमलादेवीबाट भएको थियो। दोस्रो पत्नी सुमतिबाट सन्तान भएको उल्लेख प्राप्त भएको छैन। तेस्री पत्नी प्राणमञ्जरीले भने आफ्नो प्रसिद्ध तान्त्रिक कृतिमा २० आफ्ना आमा, बाबु, पति र आफ्नो समेत परिचय आफैंले दिएकी छन्। यहाँनिर स्मरणीय के छ भने मेरा धेरै छोराहरू थिए, ती मध्ये सुदर्शन जेठा थिए भनी पन्तले स्वयं आफ्नो कृति "श्राद्धकर्मनिधि' मा उल्लेख गरेका छन् २१। तर अन्य छोरा थिए वा थिएनन् सोऊँ भन्न सकिन्न तापनि आजसम्मको खोज मुताबिक पन्तको यौटै छोरो भएको तथ्य प्रकाशमा आएको छ। यिनले आफ्ना कृतिहरूलाई पनि सुपुत्रको रूप दिएको ले २२ संभवत यिनका यौटै नै छोरा थिए जसको नामोल्लेख माथि भइसकेको छ।

पन्तले र पत्नी मति दुबैले तान्त्रिकदीक्षा ग्रहण गरेका थिए २३। पन्त यौवनावस्थामा छंदै प्रथम प्रियपत्नी कमलादेवीको आकस्मिक देहान्त भए-कोले शोकाकुल भई सर्वप्रथम यिनी नेपाललाई छोडी बनारश गएर बसे। बनारश गए पछि आफ्नो जन्म-भूमि नेपालमा फर्किएको उल्लेख अधावधि पाइएको छैन।

यिनी गुरूदेखिनै मलैवम्मका प्रिय पात्रमात्र नभएर गुरु समेत भएकाले बनारश गएपछि यिनलाई राजाबाट केही संपत्ति र बस्ने घर समेत मिलेको थियो २४। यस्तै अर्को ठाउँमा पनि उक्त कुराको अझ

---

१७ पत्नी तदीया मतिः —पृथ्वी प्रेमोदय पत्र १।

१८ कृतावत महालक्ष्मीश्च निर्मातृका। महालक्ष्मीश्च ग्रन्थकर्तुः कन्योक्ता-मल्लादर्श पत्र-३७।

इति महलबसन्ता युग्मलैवम्म देवो दृढ कनका सुमुक्ता मुक्त गेहं ददाति, ग्रन्थकर्तु द्वितीया कन्या यदि कनका पदेन विवक्षिता तदा दृढं कनका यत्र इत्यर्थोऽपि संभवति। मल्लादर्श पत्र-३७।

19 Reference is made to two daughters of his Mahalaksmi and kanaka-from the journal of the Royal Ariatic society of Bangal letters VOL. VI 1940 Artical No 6 P. 1061

२० यस्याः कोऽपिच हर्षदेव विबुधस्तातप्रसूः श्रीमती ख्याता हर्षमतीति। × ×
विद्वत्प्रेमनिधेस्तृतीय वनिता श्री प्राणमञ्जर्यहम्
त्रिपुरसुन्दरी पद्धति पत्र—१।

२१ सन्ति यद्यपिसुता वहवोमे श्री सुदर्शन मुखादि तथापि पत्र—१

२२ श्राद्धकर्मनिधिरेषः सुपुत्र श्राद्धकर्म कुरुते प्रकटं यः पत्र—१।

२३ दीक्षां प्रेमनिधिद्विजोऽभ्युपगतः पत्नी तरीया मतिः पृथ्वी प्रेमोदय-पत्र१।

२४ अस्यादि प्रचुरं हिमांशुरुचिरं सौभाग्य युक्तं गृहम् पूर्वं संहरतो यमस्य शातशो दुष्कीर्तिरेव स्थिरा।
स्वर्णादिप्रचुरं हिमांशुरूचिरं सौभाग्य पूर्णं गृहम्।
यल्लब्धं हि मया पुनर्नवतमं श्रीमन्मलैवम्मतः
मल्लादर्श पत्र ३७।

बढी पुष्टि स्वयं पन्तले गरेका छन्—२५। तर यस प्रकारको संपत्ति पन्तलाई मल्लादर्शको रचनाकालपछि मिलेको थियो। संभवतः घर चाहिं यिनलाई पहिले नै मिलेको हुन सक्छ। यसको साथै उक्त पंक्तिमा 'पुनर्नवतमं' को प्रयोग यिनले गरेकाले बनारश गए पछिको अर्थप्राप्ति चाहिं यिनका निमित्त दोस्रो पटकको राजप्रसाद थियो। पं. प्रेमनिधिले आफ्नो संक्षिप्त परिचय आफ्ना धेरै जसो कृतिहरूमा दिएका पनि छन्। यस प्रकारको परिचय सर्वत्र एकै किसिमको छ। दुःखको कुरा के छ भने यिनले आफ्नो जीवनाविधिमा दुखद् परिस्थितिको सामना गर्नु परेको थियो। यिनको मृत्यु विषयमा पनि अहिलेसम्म कुनै तथ्य फेला परेको छैन।

यिनले आफ्ना सम्पूर्ण कृतिहरूको रचना दाना, कुमाऊँ र बनारसमा गरेका थिए। यसको प्रमाणको रूपमा यिनकै कृतिका लाइनहरू काफी छन्। पुस्तकाकारमा सर्वप्रथम निस्किएको नेपाली भाषाको आदिम ग्रन्थ प्रायश्चित्त प्रदीपको२६ रचना पन्तले आजभोलिको धवलागिरी अञ्चल भित्र पर्ने म्याग्दी जिल्लाको गण्डकी नदी नजिकैको आफ्नै जन्मस्थल दानामा, श्री विद्यानित्यकर्म कमला२७ श्री विद्या नैमित्तिककर्मकमलाको कुमाऊँमा२८ र अन्य बाँकी धेरै जसो कृतिहरू बनारशमा नै गरेका थिए। एउटा रमाइलो कुरा के छ भने विभिन्न विषयका प्रकाण्ड पंडित हुंदा हुँदै पनि यिनले आफूलाई "जडाधिपपति"को सज्ञा दिएका छन् २९।

प्रेमनिधि पन्त र उनको प्रायश्चित्त प्रदीपको चर्चाको सिलसिलामा गोपीनाथ कविराजको खोजलाई आधार बनाई डिल्लीराम तिमिसिनाले प्रायश्चित्त प्रदीप को ३० रचनाकाल (१६७५ शकाब्द अथवा १७५३ ई.) को उल्लेख गर्नुको साथै अन्य धर्मशास्त्रीय ग्रन्थहरू प्रयोगरत्न घृतदान पद्धति र समयारामको समेत उल्लेख गर्नु भएको छ, साथै 'कार्तवीर्य सपर्या' ग्रन्थको पनि। तर उक्त प्रायश्चित्त प्रदीपको रचनाकाल शकाब्द १६४५ हो ३१। यस्तै अर्को ठाउँमा तिमसिना 'मल्लादर्श' राजाधिराज महलवर्मको आदेश मुताबिक लेखेको कुराको चर्चा गर्नु हुन्छ। वस्तुतः उक्त ग्रन्थ महाराजाधिराज मलैवम्मको आज्ञा मुताबिक लेखिएको हो ३२। फेरि तिमसिना एक अर्को ठाउँमा प्रायश्चित्त

---

२५ ग्रन्त्रस्योपासको यः क्षितिपतितिलकः श्री मलैवम्म भूपः काश्यां गेहं सुसौधं प्रतिशर दशनाद्यर्थकं चापि रायम् मल्लादर्शस्य कर्त्रे स्वगुरुकरूणया प्रेमनिध्याह्वयाय श्रद्धाभिर्यो ददाति प्रणिभवतुतमा मेष पूर्णाखिलार्थः

मल्लादर्श पत्र ७५।

२६ गण्डक्याः सविधे हि दानपदतः ख्यातेतु देशेवरे श्री कृणस्य कृपावशादमलतां ग्रन्थोऽयमागच्छतु पत्र ३०१।

२७ नामप्रेमनिधीति पन्त कुलभूः कूर्माचल्लो जन्मभूः सूपास्यं कृतवीर्यणाच्युतपदं तस्माद्दसाबुद्वता पत्र ४९।

२८ नाम प्रेमनिधीति पन्तकुलभू कूर्माचलो जन्मभूः सूपास्यं कृत वीर्यजाच्युत पदं तस्मादत्याबुङ्गता सपूर्णकमला सुनिर्मलपदा नैमित्तिके कर्मणि, पत्र ८।

२९ क्वायं प्रेमनिधिर्जडधिपपतिः ग्रन्थो नवीनो क्ववा। शब्दार्थ चिन्तामणि पत्र ३०१।

३० धर्मशास्त्रमा प्रायश्चित्त प्रदीप(रचनाकाल १६७५ शकाब्द अथवा १७५३ ई.) घृतदान पद्धति वा घृतदानरत्न, प्रयोग रत्नाकर. र समयाराम वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय हस्तलिखित ग्रन्थसूचि १३९९५ प्रसिद्ध छन्" 'नेपाली' अंक ५४ पत्र ४।

३१ शाके वेद शर्रतु भूपरिमिते मासिच पौषे सिते पक्षे राम तिथौः गुरौ च दिवसे प्रातःप्रसूतिगतः पत्र ४३५।

३२ श्री महाराजाधिराज मलैवम्मदेवै राज्ञप्तः श्री काशीपुर निवासी कूर्माचलाधिष्ठित परम्पराकः यथो (पंतो) पनामक कवि चछित यन्त्रावलि विशदी-करोति। मल्लादर्श पत्र २।

प्रदीपको नेपाली अनुवादको श्रेय पनि प्रेमनिधिलाई नदिएर प्राणमञ्जरी देवीलाई दिनुहुन्छ ३३ । बरू के कुरा संभव छ भने सुदर्शन टीका र त्रिपुर सुन्दरी पद्धति यी दुबै ग्रन्थको रचना पनि पन्तले नै गरेका हुन् । जसरी प्रायश्चित्त प्रदीपको रचनाको श्रेय मलैवम्म र महलवसन्तालाई दिएका छन् । डिल्लीराम तर्क गर्दा गर्दै प्रायश्चित्त प्रदीपको नेपाली अनुवादनै कसरी भयो ३४ भन्नेतिर पनि संकेत गर्नुहुन्छ । यसको सही उत्तर हो पन्तको मातृभाषा नेपाली भएकोले नै यस किसिमको अनुवाद सभव भएको हो । प्रायश्चित्त प्रदीपको भाषाको चर्चाको सिलसिलामा श्री बालकृष्ण पोखरेल यस्तो लेख्नु हुन्छ—"ई. १७३२ को प्रेमनिधि कृत ३५ प्रायश्चित्त प्रदीपको नेपाली चाहिं डोय्याली हो । पं. प्रेमनिधि पन्तका कृतिहरूको परिचय दिने सिलसिलामा प्रायश्चित्त प्रदीपको विषयमा चर्चा गर्दै चिन्तहरण चक्रवर्ती लेख्नु हुन्छ ३६– 'यस शीर्षकमा १६५४ मा रचना भएको ग्रन्थको श्रेय प्रेमनिधिका संरक्षक मलैवम्म र उनको पत्नीलाई छ । राजगुरू हेमराजका पुस्तकालयमा यस ग्रन्थको पाण्डुलिपि छ भन्ने विश्वास गरिन्छ । यो सत्य कुरा हो र हाल उक्त कृति नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा मौजुद छ । वस्तुतः यो ग्रन्थ प्रेमनिधि कै रचना हो । यसको प्रमाणको रुपमा पन्तको प्रतिभा, क्षमता, दार्शनिकता, बौद्धिकता, भाषागत तथा शैलीगत विशेषताहरूलाई लिन सकिन्छ । यिनी मलैवम्मका कृपापात्र भएकोले नै उक्त ग्रन्थको रचनाको श्रेय राजा र रानी दुबैलाई दिएका मात्र हुन् । यसको साथै चक्रवर्ती ३७ ले जगत्प्रेमोदय र शक्ति संगम तन्त्र टीकाको रचना समेत पन्तले गरेको कुराको उल्लेख गरेका छन् ३८। यी दुबै ग्रन्थलाई र निमल्सिनाले उल्लेख गरेका कार्तवीर्य सपर्मा, समयाराम समेतलाई देख्ने सौभाग्य अहिलेसम्म पाएको छैन तापनि विद्वानहरूले लेखेका कुरालाई सत्य मान्ने पक्षमा यस पंक्तिको लेखक पनि छ ।

चक्रवर्ती प्रयोग रत्नाकरको चर्चाको सिलसिलामा

---

३३ तन्त्रराजको टीका गरे झैं धर्मशास्त्र विषयक संस्कृत रचना प्रायश्चित्त प्रदीप (नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय) को नेपाली अनुवाद प्राणमञ्जरीले नै गरेको हुन धेरै संभव छ र यसमा प्रेमनिधिको हात हुनु पनि नौलो कुरो नभएर स्वाभाविक मानिन्छ–'नेपाली' अक ५४ पत्र ५ ।

३४ किन्तु प्रायश्चित्त प्रदीपको नेपाली अनुवाद कसरी भयो भन्ने कुरा चाहिं अनिर्णित भए झैं लाग्छ – 'नेपाली' अङ्क ५४ पत्र ५ ।

३५ नेपाली भाषा र साहित्य - बालकृष्ण पोखरेल वि. सं. २०२१ ।

36 Prayaschitta Pradipa (Composed in 1675 S. E.) work of the same composed in 1654 S. E. is also attributed to the patron of Premanidhi– Malaivamma and his wife A. M. S. of this work is reported to exist in the libary of Rajguru Hemraj of Nepal. F.J. Royal. A. S. Bengal Letters VOL. VI 1940 Art, No 6 Page No 108.

37 Jagalpremodaya (ASB III P 181) The work was composed in 1653 S. E. This at least a part of it deals with Prayascitta F. J. R. A. S. Bengal L. VOL VI 1940 A. No 6 P. 108.

38 Commentary on the Sakti sangam atantra [Cat. cat I 364--623] F. J. R. A. S. B. L. VOL - VI .1940 A. No. 6 P. 109,

एक ठाउँमा फेरि यस्तो लेख्नु हुन्छ ३९– "पन्तको प्रियदेवता कीर्तवीर्यको उपासनासंग संबन्धित यसको पाण्डुलिपि खण्डित छ। यस ग्रन्थका अंशहरू विभिन्न भागबाट पाइएकाले संपूर्ण ग्रन्थको प्रकृति किट्न गाह्रो छ । यस कुरालाई इण्डियन अफिस क्याटलग मा लिङ्गले स्वीकारेका छन्" तर यस ग्रन्थको पृष्ठ–संख्या ४५ छ । यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको छ । यसको प्रतिलिपि टोडरानन्द नामका कुनै व्यक्ति ले गरेका छन् । हाल यो ग्रन्थ नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा मौजुद छ। यो पूर्ण छ। पं प्रेमनिधि पन्तले आफ्ना कतिपय कृतिहरूमा रचनाकालको उल्लेख भएका कृतिहरूबाट यिनले आफ्ना धेरै जसो कृतिहरूको रचना अठारौं शताब्दीको तेस्रो र चौथो दशकतिर गरेका थिए भन्न हामीलाई निकै सजिलो भएको छ । रचनाकालको उल्लेख नभएका कृतिहरूको विषयमा पनि पन्तले केही कृतिहरूका बीचमा उल्लेख गरेका केही महत्वपूर्ण पंक्तिहरूबाट केही मात्रामा केही कृतिहरूको पौर्वापर्यक्रमको निर्णय गर्ने समेत सरल बनाइदिएको छ ।

यसबारे केही चर्चा गरिहालौं

४० काम्यदीपदान पद्धतिको "नित्यश्चाजन्मानु वृत्या प्रतिदिन मनुष्ठीयमान सद्विधिरुक्त एव" यस्तै ४१, 'नैमित्तिकश्च जन्मोत्सव ग्रहणादि निमित्तेषु प्रतिदिनमनुष्ठीयमानः सोऽपि प्रदर्शित एव" आदि भनाइहरू बाट नित्यकर्मकमला र नैमित्तिककर्मकमलाको रचना काम्यदीपदान पद्धति भन्दा पहिले भएको कुराको सकेत मिल्दछ । साथै नित्यकर्मकमलाको ४२ 'गुरु–मण्डलादिकं तु नैमित्तिक कमलातः व्यष्टीभविष्यति' भनाइबाट नित्यकर्मकमलाको रचना नैमित्तिककर्मकमला भन्दा पछि भएको तथ्य प्रकाशमा आउँछ । यसरी नै नित्यप्रयोग रत्नाकर र ४३ पृथ्वी प्रमोदेय ४४ मल्लादर्श ४५ मा उल्लिखित पंक्तिहरूबाट पनि भक्तितरङ्गिणीको रचना उक्त तीन कृतिभन्दा पहिले भएको कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ । शब्दार्थ चिन्तामणिमा उल्लिखित पंक्तिबाट पनि ४६ पन्तका कृतिहरूको पौर्वापर्यक्रम थाहा पाउन केही थप बल मिल्छ अफ्रेचर कानेले तयार गरेको ४७ वर्णनात्मक ग्रन्थ सूचीमा भएको पन्तको ग्रन्थ सूचीमा पन्तले उल्लेख

39 Prayogaratnakara deals with the rights in connection with the worship of Partavirya No complete M. S. of the work is known. Portion of the work found scattered in different parts of the country made it difficult to form an idea of the exact nature of the work. Eggeling, in his India office catalogue I. O. IV 2595 frankly acknowledges this difficulty–F. J. R. A. S. B. L. VOL. VI 1940 Art 6 P. 108.

४० काम्यदीपदान पद्धति –पत्र ३ ।

४१ काम्यदीपदान पद्धति पत्र ३ ।

४२ नित्यकर्मकमला पत्र ४९ ।

४३ अनुसरतु तर्हि हेह्यपति भक्ति तरंगिणीमेव पृ १।

४४ अधिकंचास्मत्कृत भक्तितरंगिण्या मनुसन्धेयम् पृ ८५ ।

४५ अधिकंतु अस्यद्कृत भक्तितरङ्गिण्या मनुसन्धेयम पृ. २ ।

४६ आस्ते भक्ति तरङ्गिणी च भगिनी शब्द प्रकाशोऽग्रजः प्रायश्चित्तविधि प्रदीप इतरः शब्द प्रदाशोऽग्रजः मल्लादर्श इति प्रयोग पद पूर्वाख्य रत्नाकरो यस्यासौ विशिखाग्रजो विजयतां शब्दार्थ चिन्तामणि पृ. ३०१।

47 "Aufrecht and Kane different portion of the same work appear to have in some cases been indicated in seperate works. The same work has also sometimes been referred to under different titles from the Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal letters VOL VI 1940 Art No. 6. Page No 107.

गरेका विभिन्न कृतिका विभिन्न अंशलाई पूर्णग्रन्थको संज्ञा दिएको छ । कतै कतै एउटै कृतिलाई विभिन्न शीर्षकमा राखिएको पनि पाइन्छ । यसको साथै गोपीनाथ कविराजले पनि एउटै कृतिलाई अफ्नै चर कानले फैं विभिन्न नाम दिई औल्याएका छन् –४८ ।

तर जतातै जस्तो सुकै उल्लेख भएको पाइए तापनि पन्तका आजसम्म प्राप्त भएका प्रामाणित कृति र तिनको नाम, परिचय एवं रचनाकाल तथा प्रतिलिपि समयको परिचय दिने सानो प्रयास गरिएको छ । विशेष गरेर यस प्रयासमा ग्रन्थगत विषय वस्तुलाई पनि सर्सति चिहाएको छ ।

शब्द र्थ चिन्तामणि–

[रचनाकाल शाके १६५८]

यो ग्रन्थ शारदा तिलकको टीका ग्रन्थ हो । यसमा शारदा तिलकका विषयहरूलाई विस्तृत रूपमा व्याख्या गरिएको छ । व्याख्याको क्रममा पूर्वपक्षको खण्डन र स्वपक्षको स्थापना युक्तिसंगत तरिकाबाट गरिएको यो एक महत्वपूर्ण ग्रन्थ हो । यस ग्रन्थको रचना शक सं. १६५८ मा भएको हो ४९ । यो नेपाली पाको कागजमा नेवारी र देवनागरा दुबै लिपिमा लेखिएको छ । भाषा सरल र सरस छ । शैली गद्यात्मक छ । यसलाई स्वयं लेखकले निबन्धको संज्ञा दिएका छन् ५० ।

नित्यकर्मकमला

रचनाकाल × [प्रतिलिपि समय १८१७]

श्री विद्या–परम्पराश्रित यस ग्रन्थमा श्रीविद्योपासकका लागि आवश्यक कृत्यहरू, जस्तै– प्रातसन्ध्या, नामपारायण, जप, नित्यपूजा, काल एवं देश–निर्णय, घटिकादिचक्रपूजा, श्रीचक्रस्वात्मैक्यानुसन्धान, त्रिपुरसुन्दरी द्वादशोपचार एवं नवावरण पूजा र शिष्याचार आदि बारेमा विस्तृत प्रकाश पारिएको छ ।

यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको छ । भाषा सरल र सरस छ । शैली गद्यात्मक छ । लिपि देवनागरी छ । यस ग्रन्थको राष्ट्रिय अभिलेखालयको प्रतिमा "गुरु पुस्तके प्रथमपत्रादष्ट पत्रान्तं नास्ति" भन्ने कसैले लेखेको छ । त्यसैले यो आदि खण्डित छ । यस ग्रन्थको रचनाकाल अज्ञात छ तापनि यस प्रतिलिपि समय हाल नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयको एक प्रति प्रतिलिपि ग्रन्थमा सम्वत् १८१७ भनी लेखिएको छ । यस ग्रन्थको पुष्पिकामा इतिश्री भारद्वाज कुलप्रसूत पन्थो (पन्तो) पनामक कुर्माचलाश्रित परम्पर प्रेमनिधि शर्मनिर्मिता श्री तन्त्र राजानुमत श्री विद्यानित्य कर्मकमला सम्पूर्ण सम्वत् १८१७ लखिएको छ ।

काम्यकर्मकमला

(रचनाकाल ×)

यो ग्रन्थ पनि श्री विद्या परम्परामा आश्रित छ । यसमा श्री विद्यासाधकहरूको हितलाई ध्यानमा राखी काम्यकर्म, ग्रहादिपूजा, जीवन्मुक्ति प्रयोग, वास्तुपूजा, ललितादिपूजा, कालचक्रनिर्माण, कालचक्रभेद अन्य विविध

---

४८ तन्त्र साहित्य (विवरणात्मक ग्रन्थ सूची) पृ. १११ गोपीनाथ कविराज ।

४९-५० शाकेष्टेषु नृपोन्मिते क्षदकराख्याने तु वर्षे सितेपक्षे-मासि नभस्य नामकलिटो श्री वामनोद्भूति थौ श्री मद् हैह्य नाथ पादकरूणा कल्प द्रुमस्या श्रयात् निर्विहने परिपूरितो द्रुततरं शब्दार्थ चिन्तामणिः पृ. ३०१ ।

यन्त्रहरू, विद्याकूटभेद, सारस्वत, मृत्युञ्जय एवं त्रिपुरा गौरी आदि विविध विद्याहरूको विश्लेषण गरिएको छ।

यस ग्रन्थको भाषा सरस तथा शैली गद्यात्मक छ। लिपि देवनागरी छ। नेपाली पाको कागजमा लेखिएको यस ग्रन्थका पाँचौं र छैठौं पत्र खण्डित छन्। यस ग्रन्थको रचनाकाल अज्ञात छ। यसको पुष्पिका वाक्यया "इतिश्री भारद्वाजकुल प्रसूतयेतो [पन्तो] पनामक कूर्माचलाश्रित परम्पर प्रेमनिधि शर्म निर्मिता श्री विद्या काम्यकर्मकमला कमला च समाप्ता शुभयस्तु" भन्ने लेखिएको छ।

नैमित्तिक कर्मकमला

(रचनाकाल ×)

यो श्री विद्या परम्पराश्रित ग्रन्थ हो। यसमा श्री विद्योपासकका लागि आवश्यक विधिविधानहरूको निर्देश गरिएको छ। तर पनि गुरूपूजा मण्डल, नवनाथ पूजा, दमनोत्सव, तथा चैत्रदेखि फाल्गुन पर्यन्त गरिने मासिक तान्त्रिक नैमित्तिक क्रियाकलापहरूको विश्लेषण नै यसको प्रमुख केन्द्र विन्दु बनेको छ।

यसको लिपि देवनागरी छ। यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको छ। भाषा सरल र शैली गद्यात्मक छ। यस ग्रन्थको रचनाकाल अद्यावधि अज्ञात छ। यसको एक प्रतिमात्र नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा मौजुद छ। यस ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यमा– "इतिश्री भारद्वाज कुल प्रसूत पन्थो [पन्तो] पनामक कूर्माचलाश्रित परम्पर: प्रेमनिधि शर्म निर्मिता श्री विद्या नैमित्तिक कर्मकमला सम्पूर्णा" लेखिएको छ।

जगत्प्रमोदय

(रचनाकाल शाके १६६३)

यो कृति नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा नभएको र अन्यत्र पनि उपलब्ध नभएकोले यसको प्रकृति र विषय वस्तुबारे जानकारी प्राप्त भएको छैन। तर पनि चिन्तहरण चक्रवर्तीले पं. प्रेमनिधिका कृतिहरूको परिचयको क्रममा यस ग्रन्थको चर्चा गर्दै यस्तो लेख्नु हुन्छ ५१- "जगत्प्रेमोदय १६६३ शकमा निर्माण भएको हो।" यसको एक अंशमा प्रायश्चितको चर्चा गर्दछ। विद्वान चक्रवर्तीको उक्त कथनलाई यस लेखक पनि सत्य मान्ने पक्षमा छ।

त्रैलोक्य विजयकवचम्

रचनाकाल ×

(प्रतिलिपि समय सं० १८९७)

यो कवच विषयको महत्वपूर्ण ग्रन्थ हो। यसमा तीनै लोकको विजयको लागि कवचको उपादेयता, गोपनीयता र विशेषताको परिचय पाइन्छ। यस्तै विविध विचार, विविध मन्त्रहरूको पनि चर्चा गरिएको छ। यस ग्रन्थमा 'विवरण' नामको टीका स्वयं पन्त ले गरेका छन्। यसको रचनाकाल अज्ञात छ तापनि यसको प्रतिलिपि संवत् १९२८ मा पनि हरिभजन पाण्डेले गरेका छन्। यसको भाषा सरस छ। शैली पद्यात्मक छ। यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको छ र यसको लिपि देवनागरी छ। यस ग्रन्थको पुष्पिका वाक्य- इतिश्री षड्विद्यागमे शांख्यायणतन्त्रे होमविधि विशेष-कथनन्नाम चतुर्विंशः पटलः समाप्तः सम्वत् १८९७ साल मिति भाद्रशुदि ६ रोज ४ शुभम्" लेखिएको छ।

नित्यप्रयोग रत्नाकर

(रचनाकाल ×)

पन्तको प्रियदेवता कीर्तवीर्यको सदुपासनासंग संबन्धित यस ग्रन्थबाट कवचोवयोगी नित्य, नैमित्तिक

---

51 [ASB. TTT. P. 189] The work was composed in 1663 S. E. This, at least a part of it, deals with Prayascitta.

From the Journal of the Royal A. S. of Bengal Letters VOL. VI 1940 Art. No 6. Page No 108.

एवं काम्य कृत्यहरूको विस्तृत परिचय पाइन्छ ५२। मुख्यतः कार्तवीर्यको पूजा, ध्यान एवं उपासना नै यसको मुख्य विषय हो। यस ग्रन्थलाई लेखकले 'पद्धति'को संज्ञा दिएका छन्। यस ग्रन्थको रचनाकाल अज्ञात छ तापनि यसको निर्माण मल्लादर्श भन्दा पहिले भएको कुरा चाहिं निर्विवाद छ ५३। यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको छ। लिपि देवनागरी छ। भाषा सरल र शैली पद्यात्मक छ। यस ग्रन्थको पुष्पिकामा 'इतिश्री नित्यप्रयोगरत्नाकरः संपूर्णम् (संपूर्णः) भन्ने छ।

दीपप्रकाश

[रचनाकाल १६४८]

यस ग्रन्थले पन्तको प्रियदेवता कार्तवीर्यको पूजामा चढाइने नित्य नैमित्तिक एवं काम्यदीप र दीप प्रज्वालन सम्बन्धमा अपनाइने विधि विधानहरूको समेत विस्तृत रूपमा परिचय दिन्छ। यसको भाषा सरल र शैली पद्यात्मक छ। लिपि देवनागरी छ। यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको छ। यस ग्रन्थको र मल्लादर्शको रचनाकालको चर्चा गर्दै चिन्तहरण चक्रवर्ती भन्नु हुन्छ— "हामीहरू भन्छौं कि उनले मल्लादर्श र दीपप्रकाशको निर्माण शाके १६४८ मा गरेका थिए'५४। यस ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यमा "इतिश्री प्रेमनिधिशर्मनिर्मितोदीपप्रकाशः संपूर्णः" भन्ने लेखिएको छ।

भक्तितरङ्गिणी

(रचनाकाल ×)

यो प्रामाप्पा प्रामाण्य विषयको महत्वपूर्ण ग्रन्थ हो। यस ग्रन्थको प्रथम तरङ्गमा पन्तले पशुपतादि तन्त्र शास्त्रको प्रामाणिकता र अप्रामाणिकता बारे विस्तृत चर्चा गरेका छन्। यस नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा प्रथम तरङ्ग मात्र भएकोले अन्य तरङ्गहरूको विषयमा कुनै जानकारी पाउन सकिंदैन। यो तरङ्गमा विभाजित छ। यसको लिपि देवनागरी छ। दार्शनिक भाषा भएकोले यसको शैली कठिन र गद्यात्मक छ। यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको छ। यसको रचनाकाल अज्ञात छ। यस ग्रन्थको प्रथम तरङ्गको पुष्पिका वाक्य यस प्रकारको छः "तज्जे भक्ति तरङ्गिणीति कथिते ग्रन्थे महासुन्दरे पूर्वोण्यर्थ सुधा प्रवाहमिलितो पूर्वस्तरङ्गो गतः"

काम्यदीपदान पद्धति

(रचनाकाल ×)

कार्तवीर्यको काम्यदीपदान सम्बन्धमा लेखिएको यो ग्रन्थ हो। यसलाई पन्तले 'नवापद्धति'को संज्ञा दिएका छन् ५५। यो ग्रन्थ लेख्नुमा मुख्यकारण गुरु कृपालाई स्वीकारेका छन् ५६। यो यस विषयको अद्वितीय कृति हो। यसमा धेरै किसिमका दीपहरूको चर्चा छ तापनि विशेष गरेर पञ्चविध तथा सप्तविध, काम्य दीप एवं भेदोपभेद, दीप सम्बन्धी पात्रहरू, आवश्यकीय द्रव्यहरू, कार्यसिद्धि एवं कार्यहीन, स्तोत्र र कवचको समेत विश्लेषण यसमा पाइन्छ। यो तरङ्ग, पटल वा प्रकाश वा निधि आदिमा विभाजित छैन। यसमा गद्य पद्य दुबैको संमिश्रण पाइन्छ। शैली सरस र मनोरम छ। लिपि देवनागरी छ। यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको छ। यस ग्रन्थको रचनाकाल अद्यावधि अज्ञात छ। यसको पुष्पिका वाक्यमा "इतिश्री भारद्वाजकूल प्रसूत पन्तोपनामक प्रेमनिधिशर्मनिर्मिता काम्यदीपदान पद्धतिः समाप्ता" भन्ने छ।

---

५२ कवचोपयोगी नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् अस्मात्प्रयोगरत्नाकारतो जानन्तु सुष्पष्टम्। पत्र १।

५३ अनुसरतु तर्हि हैहयपति भक्तितरङ्गिणीमेव-पत्र १।

54 We have told that he composed the Malladarsa and the Dipaprakasa in S. E. 1648 F. J. R. A. S. of Bangal Letters VOL VI, 1940 Art. No. 2.

५५ श्रीमद्गुर्वनुकम्पया च चरिता सेयं नवा पद्धति -पत्र १।

५६ असौ दीप कोप्य प्रथित मतिना प्रेमनिधिना प्रकाश्यः कि वा स्यात् यदि गुरूकृपानाद्भूत फला पत्र १।

प्रायश्चित्त प्रदीप

[रचनाकाल शाके १६४५]

यो प्रायश्चित्त विषयको अनुपम ग्रन्थ हो। यसमा अनुपातक, उपपातक, जातिभ्रंसक, संकरीकरण, आदि महापातक र अन्य विविध पापहरूको प्रायश्चित्त विषयमा विस्तृत विवेचना गरिएको छ। यस ग्रथको रचनाकाल शाके १६४५ हो ५७। यो प्रकाशमा विभाजित छ। यसको भाषा सरल र शैली दार्शनिक छ। लिपि देवनागरी छ र यो मध्यदेशीय कागजमा लेखिएको छ।

यस ग्रन्थको रचना सम्बन्धमा विशेष कुरा माथिनै भनिसकिएको छ तापनि खासगरी यो प्रेमनिधि कै रचना हो भन्ने कुरालाई यसै ग्रन्थका लाइनहरूले बढी मात्रामा पुष्टि दिएका छन् ५८। यस प्रकार पं. पन्तले आफ्नो नाम सुटुक्क घुसाउनु कम बुद्धिमानी होइन। किनभने आफूले रचेको कृति कसैलाई पनि आफ्नो मुटु भन्दा प्यारो हुन्छ। तैपनि मलैवम्मको श्रद्दाले उक्त कृतिको अन्त्यमा चाहि यस्तो पुष्पिका वाक्य लेख्न पं. पन्तलाई करैलाग्यो "इतिश्री गगन गिरिराज चक्र चूडामणि नारायणेत्यादि विविध विरूदावलि विराजमान मानोन्नत श्री महाराजाधिराज मलैवम्मकृतः प्रायश्चित्त प्रदीपः संपूर्णः श्रीराम सम्वत् १८४७।"

घृतदान पद्धति

[रचनाकालX]

कार्तवीर्यको घृतदाना सम्बन्धमा लेखिएको यो ग्रन्थ हो। त्यसैले घृतदान सम्बन्धमा नै यसमा विशेष चर्चा पाइन्छ। यसको अर्को नाम 'सर्पिदोनरत्नम्' हो। यो गद्य पद्य दुबैमा छ। यसको लिपि देवनागरी छ। यो नेपाली पाको कागजमा छ। यो तरङ्गादिमा विभाजित छैन। यस ग्रन्थको रचनाकाल अज्ञात छ। यसको पुष्पिका वाक्यमा — "श्रीमद्दिव्य कार्तवीर्य प्रसादात् प्रादुर्भूते प्रेमनिध्याख्य विप्रात्।

ग्रन्थे भक्त व्रात सत्तोषकेऽस्मिन् नित्यं सर्पिर्दान रत्नं प्रपूर्णम्

-पृ १४।

श्राद्धकर्मनिधि

[रचनाकालX]

[प्रतिलिपि समय सं १८४७]

धर्मशास्त्रीय यस ग्रन्थलाई लेखकले स्वयं नै "निवन्ध"को संज्ञा दिएका छन् ५९। यसमा श्राद्ध, श्राद्धादिनिर्णय, पिण्डदान्दिनिर्णय, अक्षयोदकदान, षोऽशश्राद्ध, आमादि श्राद्धादि निर्णय, कात्यायनोक्त काम्य श्राद्ध, रजस्वलादि संस्कारं, प्रोषितमरणाशौच, एवं काम्य शौचादि विविध विषयहरूको विषयमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ।

यो ग्रन्थ 'निधि' मा विभाजित छ। यो श्राद्धादि विषयको एक महत्वपूर्ण कृति हो। तार्किक गद्यात्मक शैलीमा लेखिएको भए पनि सरल छ। लिपि देवनागरी छ। यो नेपाली पाको कागजमा छ। यसको प्रतिलिपि समय संवत् १८४७ हो ६०। रचनाकाल अद्यावधि अज्ञात अवस्थामा छ। यसको पुष्पिका

---

५७ शाके वेदशरर्तुभूपरिमिते मासिच पौषे सिते पक्षे रामतिथौ गुरौ च दिवसे प्रातः प्रसूतिगतः —पत्र ४३५।

५८ यस्य प्रज्वालकः श्री द्विजकुल सुजनि प्रेमनिध्या ह्वयोऽयम्। प्रायश्चित प्रदीपे गत उदित हहापूरि षष्टःप्रकाशः पत्र ४३५।

५९ .....श्राद्धकर्मनिधिरेष निबन्धः पत्र ५१७।

६० संवत् १४७ शुभम्- पत्र ५५०।

वाक्यमा "इतिश्री भारद्वाज कुल प्रसूत पन्तोपनामक कूर्माचलीय प्रेमनिधिशर्मनिर्मितः श्राद्धकर्मनिधि ग्रन्थः संपूर्णः" भन्ने लेखिएको छ।

पृथ्वी प्रेमोदय

(रचनाकाल शाके १६५९)

पाप-प्रायश्चित्तको लागि रचिएको यस ग्रन्थले धर्मशास्त्रीय परम्परामा नयाँ अध्यायको शुरूआत गरेको छ । यस ग्रन्थलाई पन्तले निबन्धको संज्ञा दिएका छन् ६१। यसमा विशेष गरेर नित्य नैमित्तिक एवं काम्य-प्रायश्चित्त, प्रायश्चित्त परिभाषा, प्रायश्चित्त प्रकार, प्रायश्चित्तको लागि विविधव्रत एवं महापातक प्रायश्चित्त आदि विषयको व्याख्या गरिएको छ।

व्याख्याको क्रममा विभिन्न दार्शनिकहरूको पूर्व-पक्षलाई संयुक्तिक खण्डन पनि गरिएको छ। यस ग्रन्थको रचनाकाल शाके १६५९ हो ६२। यो उदयमा विभाजित छ। यसको शैली दार्शनिक छ। लिपि देवनागरी छ । यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको छ। यसको पुष्पिका वाक्य-'सूपास्यं कृतवीर्यनाच्युतपदं काश्यां स्थिति सोद्वरेत् यस्मिन्नृत्विगिद्वाग्निसंख्य उदयः प्रेमोदये पूरित।" भन्ने छ।

नृपश्लोकी

(रचनाकालX)

यो धर्मशास्त्रीय ग्रन्थ हो । यसमा मानव जीवन संग संबन्धित महापातक, अतिपातक, उपपातक, जातिभ्रंसक, अपात्रीकरण, संकरीकरण, मलिनीकरण अब कीर्णीकरण र प्रकीर्णक यी दश महापापहरूको प्रायश्चित्तको बारेमा सूत्र शैलीमा व्याख्या गरिएको छ। धर्मशास्त्रको परम्परामा सर्वप्रथम सूत्र शैलीको सूत्रपात गर्ने यो यौटा अद्वितीय ग्रन्थ हो। यो पद्यमा छ। यसको रचनाकाल अज्ञात छ। यसको नेपाली टीका पनि स्वयं पन्तले गरेका छन्। यसको भाषा सरल र परिस्कृत छ । नेपाली पाको कागजमा लेखिएको यसको लिपि देवनागरी छ । यस ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यमा "इतिश्री भारद्वाज कुल प्रसूत पन्तोपनाम प्रेमनिधिशर्मनिर्मित नृपश्लोकी समाप्ता" भन्ने लेखिएको छ ।

कुमारशक्ति

(रचनाकाल X)

(प्रतिलिपि सयम १८८२)

यो धर्मशास्त्रीय ग्रन्थ हो। यसलाई पन्तले 'निबन्ध'को संज्ञा दिएका छन् ६३। यो ग्रन्थ पृथ्वीपति शाहको हुकुम बमोजिम राजकुमारहरूको प्रसन्नताको लागि लेखिएको हो ६४। यसमा नवराज, तिथि, व्रत, उपवास, कृष्णजन्माष्टमी व्रत, शिवरात्रि, उपाकर्म काल, यमद्वितीया आदि विविध विषयको निर्णय गरिएको छ।

यो गद्यमा छ । कतै कतै पद्यको संमिश्रण पनि यसमा पाइन्छ । भाषा सरल एवं लिपि देवनागरी छ। यसको प्रतिलिपि महादेव नाउँका कुनै नेपाली

---

६१ पृथ्वी प्रेमोदयोऽपंजनित इति मतोऽर्थनामानिवन्धः -पत्र १।

६२ नन्देषु क्षितिपाल संमितशके मासे शुचावर्ज्जुने पक्षे गीष्पतिवारगेरवितिथौ श्री प्रेमनिध्याह्वयः विप्रःकोऽपिच कार्तवीर्यकरूणा कल्पद्रुमस्योत्तमम् विद्वल्लभ्यरसं फलं प्रकटयत्येतन्निवन्धनवम् पत्र १।

६३ सम्यक्वोधयितुं करोमि कुतुकात्कश्चिन्निवन्धं नवम् -पत्र १ ।

६४ राजकुमाराणां प्रीत्यै कुर्वे कुमारशक्ति द्राक् -पत्र १।

ले गरेका छन् । यसको रचनाकाल अज्ञात छ। यस ग्रन्थको एक प्रति प्रतिलिपि संवत् १८८२ मा भएको थियो ६५। यसको पुष्पिका वाक्य यस प्रकारको छ "इतिश्री कूर्माचला खण्डलद्वार गीर्वाणगुरू श्री प्रेमनिधिपण्डितनिर्मितायां कुमारशक्तौ प्रथम धारा संपूर्ण (र्ण) म् शुभमस्तु"

शब्द प्रकाशः

[लेखन समयः X)

यो दीपप्रकाशको टीका ग्रन्थ हो । यस ग्रन्थ बारे चिन्तहरण चक्रवर्ती यस्तो लेख्नु हुन्छ-"आपनो ग्रन्थ ६६ दीप प्रकाश माथि, पन्तले नै गरेको यो टीका हो ।" यो ग्रन्थ यहाँ नभएकोले यसको प्रकृतिबारे यसै भन्न सकिन्न।

षोऽश नित्यातन्त्र टीका

[सुदर्शनाख्या]

[रचनाकालX]

यो षोऽश नित्यातन्त्रको टीका ग्रन्थ हो । यस टीकाको नाम सुदर्शन टीका हो । नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयबाट नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयलाई प्राप्त कतिपय पुस्तक मध्ये यो पनि प्राप्त भएको हाल राष्ट्रिय अभिलेखालयको पञ्चम लगत नं ४७८८ बाट देखिन्छ । तर यस विशाल ग्रन्थगार भित्र यो पुस्तक कतातिर रूमल्लिएर रहेको छ अनुसन्धानको सन्दर्भमा खोजी गर्दा पनि तत्कालै पाउन सकिएन । एकदिन त यो अवश्य प्राप्त हुन्छ नै । अनुसन्धान यस ग्रन्थबारे यति नै भन्न सकिन्छ-संभवतः पन्तले यो ग्रन्थ आफ्नो प्रिय पुत्र सुदर्शनको मृत्युको संझनामा लेखेका थिए ।

जैमिनिसूत्र टीका वा वृत्ति

[रचनाकालX]

यो जैमिनिसूत्रहरूको टीका हो । यसमा जैमिनिसूत्रहरूको सुन्दर ढङ्गले व्याख्या गरिएको छ। यस ग्रन्थको रचनाको मुख्यकारण राजाहरूको भविष्यज्ञान गर्नु नै थियो ६७। वस्तुतः यस टीका ग्रन्थको नाम के थियो, यहाँको अपूर्ण ग्रन्थबाट जान्न सकिन्न । यस ग्रन्थको लिपि देवनागरी छ । यो नेपाली पाको कागजमा लेखिएको छ । यसको व्याख्या शैली निकै सरस छ। राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको प्रति अपूर्ण भएकोले यसको रचनाकाल अज्ञात छ ।

शक्तिसंगमतन्त्र टीका

(रचनाकालX)

शक्तिसंगमतन्त्रको यो टीका ग्रन्थ हो । यो यहाँ नभएकोले यसको प्रकृतिबारे केही भन्न सकिन्न। तर पनि अफ्रेच आफ्नो क्याटलगमा उक्त ग्रन्थबारे यस्तो लेख्नु हुन्छ-"शक्तिसंगमतन्त्रको यो टीका हो"६८ ।

---

६५ संवत् १८८२ काश्यां लिखितं महादेवेन शुभम् ।

66 Sabda prakasa (ASB. VIII.-65 III A) This constitutes a commentary by the author himself on his Dipaprakasa.

From the journal of the Royal Ariatic Society of Bangal Letters VOL. VI 1940 A. N. 6 Page-No 109.

६७ भाव्यर्थं विज्ञान वशान्महीयसां पत्र १ ।

68 Commentary on the Saktisangama-tantra. Cat. cat. I by T. Aufrecht. Page No 364, 623.

मल्लादर्श

(रचना समयःशाके १६४८)

'शिवताण्डव तन्त्र' माथि गरिएको यो टीका हो। यसलाई लेखकले 'मल्लादर्श'को संज्ञा दिएका छन् ६९। यसमा शिवताण्डवीय विषयहरूको व्याख्या सुन्दर ढङ्गमा गरिएको छ। ग्रन्थको बीचमा ठाउँ–ठाउँमा पन्तले गरेको पूर्वपक्षको स्थापना र त्यसको समुचित समाधान–बाट कुनै पनि पाठक चकाचौंध बन्न सक्तछ।

बौद्धिक प्रखरताले गर्दा भाषामा प्रौढता पाइन्छ। जसले शैली केही कठिन भान हुन्छ। यस ग्रन्थको रचना पन्तले शाके १६४८ मा गरेका थिए ७०। यस कृतिको निर्माणमा प्रमुख कारण राजा ७१ मलैवम्मको आज्ञा थियो। यो नेपाली पाको कागजमा छ। यसको लिपि देवनागरी र नेवारी दुबै छ। यसका कतिपय प्रतिहरू यस रा. अ. मा मौजुद छन्। पुष्पिका वाक्य यस प्रकारको छ - "इतिश्री प्रेमनिधिशर्मनिर्मितो मल्लादर्श संपूर्णः शुभमस्तु कामश। शुभम्।"

---

६९ शिवताण्डव टीका सौमल्लादर्शाभिधावाची पत्र ८९।

७० तेनाष्टाब्धि (तिथ्यष्टाब्धि) षडिन्दुशाक ग्रसिता (गष्टिता) न्योऽर्जाधितिर्थ्यर्कः (तिथ्यक)– निट्काले शिवताण्डवस्य बिहितं सटिप्पणं सत्वरम् -पत्र ८९।

७१ तथाप्याज्ञापूर्तिः कथमयि मलैवम्म नृपतेः पदत्रास्ते हेतुश्चरणकरूणा हैहयपतेः -पत्र ८८।

Survival of Wooden Art in Nepal: An Overview

-Ronald M. Bernier

Investigations in the span of thirteen years have shown this researcher remarkable progress in the preservation of the architectural heritage of Nepal. Major efforts are being made to maintain the medieval identity of Kathmandn Valley towns, even as twentieth century standards of living are sought after. Concern for the survival of a uniquely Nepalese environment is both national and international, so that much has been done in Patan, Bhaktapur, and the Durbar Square of Kathmandu. And it has been done well. Restoration and preservation as soon as possible are essential, for the traditions of Nepalese architecture exist in vulnerable wood and brick. This short report is intended to outline some of the successes and problems that are presently linked to the survival of three building types in Nepal: the **bahal** (courtyard-enclosing monastery), the multi-roofed tower of palace or temple, and the ordinary house.

The four-sided courtyard building of sacred or secular usage in Nepal is liked to the venerable **catushala** plan of ancient India, [1] and it may be called the basic unit of city planning, as any air view of Kathmandu Valley will confirm. Courtyards open intensely congested neighborhoods and palace compounds to light and air, [2] and they provide practical open spaces for Buddhist monastic or settlements of Hindu priests. They are, in every way, cells for living.

Chusya Bahal was completed in 1649 to house an image of Harihara Lokesvara in Kathmandu. [3] The Nepali term **bahal** (Newari: **baha**) refers to a normally two-storey building of Buddhist use with its floors divided into many rooms that open into a central court. From the street a **bahal** looks fairly plain, its small window openings giving it an almost defensive appearance. But its main entrance is typically marked by a very ornate **torana** or tympanum door covering that is made of carved wood or wood and metal (that of Chusya Bahal, lacking its original paint, is dated Nepal Samvat 793 or 1673 A. D.) [4] Inside and directly opposite the entryway, across an open courtyard, rests a small and dark shrine room. This encloses its image behind wood-screened doors that are carved with

extremely complex geometric and vegetal designs. The door is also richly carved, as are all of the windows, balconies, lintels, cornices, and roof struts around the entire court. Patterns of fenestration [5] and framwork are exactly those of domestic and royal architecture, but there is perhaps greater multiplication and certainly more frequent depiction af major gods. If one may expect facetted delicacy within a Buddhist **bahal**, one may also look for simplified grace of the more restrained carvings like those of the heavenly maidens and attend Itum Bahal in Kathmandu. The juxtapositon of the relatively plain with traordin the extraordinarily elaborate is in fact a constant theme of Nepalese building design, organizing entire walls as well as windows or doors.

Some of the best of Nepalese wood sculpture is found in monasteries like Chusya Bahal and Itum Bahal, but it is an unfortunate fact that they no longer receive the public attention that is now focussed on other, more accessible buildings. The religions courtyards had belonged to sanctified worlds apart, closely integrated religions of the Newar people and their kings. But the Buddhism of Kathmandu Valley is itself in a state of decline, this due in part to the conquering of the sheltered area by the Gurkha armies of the Hindu king Prthvi Narayana Sah in 1768, as is well known. Bahals now usually function as apartment complexes, housing families that may or may not be Buddhist, and there are not always priests available to attend to shrines. Nearly all of them are poor. And so the innumerable **bahals** as centers of study and worship built together with sacred spaces are generally crumbisng, and prospects for their long-term survival do not always appear to be good. Yet some were in similar straits when Cecil Bendall published his photographs in 1886 (**A Journey in Nepal and Northern India**, Plate V) and they still stand. The process of official selection–the making of choices for the future–has already begun as Nepal establishes Protected Monument Zones for its cities. "Essential" **bahals** will presumably remain.

Horizontal courtyard designs, having wa ls that are rarely more than two storeys high, are both contrasted and complemented by the vertical thrusts of towers with many roofs. These belong to temples or palaces as key monuments to which the popular term "pagoda" is often applied; although temples are properly given the term **mandir** (Nepali) or **dega** (Newari). Their form is sometimes related to the "stupa" built in Peshawar by Emperor Kaniska, as according to N. R. Banerjee,[6] and like that lost early tower these imposing buildings can hardly be considered practical. While much space is enclosed by upper floors, it is space that is used for little more than royal observation of the surroundings, for occasional storage, or a part of a great marker or crown above a **sanctum sanctorum** and its enshrined spirit. Like the **bahal**, the freestanding or attached tower of many roofs may be precisely analyzed as a three-dimensional projection of **mandala** diagram; [7] it is part of a Pan-Asian preference for tower temples that are oriented toward heaven. [8]

The most important factor for this analysis is that the tower is adorned with a breathtaking amount of ornament, rem-

inding the viewer that Nepal presents more and better wood carving than any other culture in Asia. The bui'ding ls carved from threshold to pinnacle (with metal additions as wel', but the major emphasis is upon roof supporting struts (Newari: **tuna**). Thes structural parts are usually cot and painted to represent individual deities lNewari: **bilanpau**) of the Hindu/ Buddhist pantheon. Carved struts under the heavy roof corners, called **kumsala** on "corner horse" figures represent griffins of tremendous strength. These elements are among many that call for general comparison to architecture in Kerala, South India. All Nepalese strut carvings are meant to be colorful, active, supernatural, and dramatic, as they burst out from buildings with a kind of cinematic theatricality. The total effect is nowherc more exciting than at the hilltop temple of Cangu Narayana founded in the 4th century A. D. and last rebuilt in thc 18th century. Strut figures project out to meet the rooff with their bases braced against brick walls; they remain individuals rather than blend into a wall matrix, like that of medievel stone architecture of India. They are the only angled e'ements below the roof line of the simple post and lintel siructures, and their forms are delineated by clear contour line as they are enlivened by brilliant polychrome.

Tower buildings are generally better preserved than **bahals**, perhaps because of their visual prominence as they punctuate the skylines of valley towns, or because they are frequently the focus of Hindu devotion. Noteworthy examples include the Siva temple of Kumbhesvara in Patan (earliest inscription of N. S. 512 or 1392 A. D.) and the tower of Nyatapola Mandir (1708 A. D.) in Bhaktapur, both with five roofs, and the important but little known temple of Indrervara Mahadeva in Panauti.

Kasthamandapa temple in the heart of Kathmandu is a familiar Hindu pilgrimage site that dates to the 11th or 12th century[9] and it dererves special mention here. It is dedicated to Lord Pacali, tutelary deity of a **pancalika** or administrative unit to Kathmandu; [10] it was and is a place of gathering and rest. [11] It also represents the first great succese story of restoration by the Department of Archaeology of His Majesty's Government. The accomplishment. of 1966-67 is considerable because of many difficulties involved. Tile roofs underlain by a layer of clay tend to absorb water, allowing plants to sprout and their roofs to separate the tiles and loosen wooden planks that are under the clay, mortar made of mud disintegrate and must be replaced; cement is often needed for lasting restoration but it is mostly imported and very expensive in Nepal; exterior walls of important buildings require sharp-edged and highly polished bricks that are quite unique to Kathmandu Valley. [12] At Kasthamandap the temple had been choked by shops. Today it is clear and stable More recent preservation procedures have been completed at the large Hindu temple of Dattatreya in Bhaktapur and its attendant Pujarimatha for the use of priests and pilgrims both buildings probably having been established in the 15th century. Restoration was directed in 1971-1975 by a team from the Federal Republic of Germany, after very serious decay had occurred and supervision continues to the present. The second structure, once a **sattal**, now houses the offices of the Cooperative Bhaktapur Development

Programme, and Dattatreya remains a place of active worship. Pujari-matha presented especially complex interior obstacles for it consists of four flours of interconnected but irregularly shaped sacred and domestic rooms that are arranged around three courtyards or **chauks.** These are adorned by some of the finest window carvings in the country.

An especially prominent example of successful rebuilding and restoration is the **nautale** or Vasantapur tower of the royal palace compound of Hanuman Dhoka in Kathmandu. This vertical structure achieves a 100 feet height of nine full storeys and supports four tiled roofs. Its lower levels appear to be the oldest structure of the Lahan Chauk conrtyard, an enclosure that was embellished with towers by Prthvi Narayanat Sah [13] and his successor. But the court is not as old as second nearby space, Mul Chauk, that was built in 1564 A.D. [14] The **nautale** stands at the street side of its walls, court. It impresses visitors by the tremendous mass of its walls, especially on the lowest two floors where multiple vertical columns enclose brick filling from floor to ceiling. Stepped horizontal beams rise to the ceilings in semi-corbel construction on the lower six floors[15] . And the width of the building is unvarying at all but the smaller top level, added by the conqueror's son. It is not telescoped within itself (so that the inner core of each storey projects upward to from the outer walls of the next higher floor) as in multi-roofed temple style.

The survival of this structure is due to tremendous effort and of painstaking research by the UNESCO-HMG Hanuman Dhoka Conservation Project from 1972 to the present. The first stage was completed in January, 1975. [16] For future ages, its structural parts were replaced by original methods and with original materials. Sculptures were recarved to capture classical patterns as closely as possible, by traditional craftsmen[17] , and then left plain, since the pigments of most originals had faded away completely. Metallurgical study allowed for the reestablshment of casting techniques that had long been lost, and these were utilized to replace hundreds of bells that had once rung with evrey breeze under the multiple roofs[18] . Most important, a potentially disastrous lean of the Lalitpur tower was corrected by almost total rebuilding of its upper levels. What appeared to be already ruined in 1969 was in fact returned elevation by 1975. And so a great national monument has been saved. It may still be compared to the related palaces of Prthvi Narayana Sha's reign at Gorkha and Nuwakot, so that full range of royal architectural styles belonging to the 18th century remains for study and appreciation.

Lessons learned at Hanuman Dhoka have more recently been applied in the $ 3,009.00 restoration of a small but important temple-pavilion, Cyasilim Mandap of c. 1726 in Bhaktapur, a festival shrine for Bhairava. [19] The edifice was rebuilt from foundation upward [20] in 1974-1975 by the Vereniging Nederland-Nepal in cooperation with the National Art Gallery in Bhaktapur and the Departmeat of Archaeology. Its continuance keeps open a visital artery of religious life in Nepal, as illustrated annually. Thousands of Newar worshippers, especially Jyapus or farmers, pass through the structure to begin the new year by worshipping the fiercely protective Bhairava as part of the Bisket jatra celebra-

tion. [21] The custom is remarkably illustrative of both social and physical geography.

Palaces, **bahals**, and temples may be described as "super houses", for structural methods are essentially the same for all. A section drawing of a standard Newari dwelling shows, for example, that access from floor to floor is facilitated by very steep narrow stairways or ladders that lead to trap door openings. [22] Materials, methods, and general appearance relate in all categories, so that It is logical to include here a third and equal variety of architectural masterwork: the house. Private dwellings are the least likely to maintain their traditional appearance and high quality of craftsmanship, even if designated zones do reestrict drastic modification of their exteriors. It is unrealistic to expect that any culture of modern times will refuse the "advantages" that corrugated metal roofing, linoleum, ceramic tile, concrete, and other new meterials offer to home owners, but it may still be hoped that the neighborhood surroundings of certain major monuments (Kumbhesvara temple, Mahabouddha temple, Svayambhunatha, etc.) will be maintained in traditional building materials and colors. Most Nepalese monuments belong to closely packed streets having stone paving, red brick walls, wooden windows, projecting balconies, and roofs of red tile. When any such harmonious setting — the context of the work of art—is upset by the introduction of something "foreign", the monument themselves are marred, even defaced. Yet such change is a trend in Nepal.

It is, of course, inevitable that some of the arts of this uniquely medieval civilization will be lost; an arm of the Kathmandu palace was itself partly amputated to make way for New Road (Juddha Sadak) after the 1934 earthquake, and in 1970 the severed stump of the building, with its fresco paintings, was removed. But again the story of preservation is in many ways positive, and the uncertainty of the 1960's is some what lessened. Tourism and archaeology are major concerns now, and local agencies are better equipped to evaluate international proposals. Graduate students and other investigators are supervised by the Institute of Nepal and Asian Studies at Tribhuvan University, while major exhibitions such as "Nepal: Where the Gods are Young" and "The Sensuous Immortals", both from the Los Angeles County Museum of Art, promote understanding of portable objects that have been removed from architerctural settings. Making choices in Nepal is difficult, for there are treasures everywhere. A single domestic complex may bring this last point home. Utterly refined in its elegant state of impending collapse, but lacking patronage it is 14/42 Tingal Tole in Kathmandu, a house and a masterwork that is worth seeking out.

When patrons are found, the most important model for restoration methodo'ogy will undoubtedly continue to be that of the Hanuman Dhoka Conservation Project carried out in three phases, this project was financed by donations from Japan, Italy and Britain, as well as UNESCO and Nepalese government funds. Phase one accomplished renovation of the Nassal Chowk area in time for its use as setting for the coronation of King Birendra on February 24, 1975. Phase two involved repair of the

leaning Lalitpur tower as well as the octagonal Bhaktpur Tower. Phase three completes the work with rehabilitation of the Villas Mandir or "House of Enjoyment" that joins the four towers built by Prthvi Narayana Sah to enclose a courtyard called Lohan Chowk.[23] As indicated, the project is a very large one, but most noteworth is the revival of traditional crafts that has occurred since the efforts began. These are returned to as follows.

In addition to bell casting by cire perdu method, brick making of telia (Nepali) "oiled" brick type or is practiced with great success. It is a major revival. To summarize, this involves digging local clay from about five feet below sub-soil, removing foreign matter from it and putting the clay in wooden moulds slightly larger than 8"x2"x4" size of the final baked brick, then letting the brick dry in the shade for a day. A final form is given to the semi-firm brick as one face is flattened with a mallet and then knife-trimmed to sharp wedge shape. The face of the brick is whetted with a piece of stone or timber for a uniform surface and, after five to eight days, slip glazing with special clay obtained from the village of Hadigaon, northeast of Kathmandu, is carried out. John Sanday explains further that this clay is stored after excavation beneath eaves of paddy straw throughout the rainy season and that during this time, "microscopic fungus growth like fine red dust" [24] is washed from the straw into the clay. This gives it special color and texture. The clay is further stored for six to ten years before being used to make slip for ceramics and bricks.

After a brick is painted with slip, its face is burnished with a stone to high lustre and, after more drying, it is baked. Both clamp kilns (wherein bricks are twice stacked with combustible material to be burned through) and coalfired rotational kilns are used. The wedge-shaped bricks may be bedded into thick lime mortar with very narrow joints (one-tenth of an inch) at the front, and the glaze gives them rich red hues while making them impervious to water.

The making of roof tiles presented no special problems at Hanuman Dhoka, but a new system for resisting destructive plant life is being tested. Timbers are treated and then covered over with tarfelt, clay is put down (sterilized against plant life, traditionally practiced by heating over fire), herbicides are sprayed on, and tiles are soaked in silicone to prevent the retention of water. Woodcarvings at all levels below the roof were remade by craftsmen of the stonecarving and woodcarving castes of the Newars, mostly from Bhaktapur and the survival of their past customs is indicated by the fact that only three carvers in Bhaktapur were entitled to perform the all-important act of "opening" the eyes of divine images. [25] Those carvings that had not disintegrated required extensive washing and cleaning. Multiple coats of watercolor paints were removed. Approximately 15,000 pieces of woodwork were numbered, coordinated with drawings, removed, cleaned, and replaced exactly. Yet these details are but a hint of the work that was actually done at the palace (80% of Kirtipur tower's timbers had to be replaced due to capillary action throughout the boarding beneath its cooper roof, for example and it must be noted that almost every step of the project, such as deciding to use an insecticide and fungicide called Wykamol plus, was taken with the inheritance of

future generations in mind. The medieval era never really ended in Nepal, so that most of its historical monuments remain truly living ones. Still, if Lazarus does not need to be raised from the dead he certainly does need Intensive Care.

(The above was presented as a lecture at the South Asian Studies Center, University of Wisconsin, November, 1978)

FOOT NOTES

1 Expansion of the simple plan to geometric elaboration in later temples is briefly explained by Andreas Volwahsen in **Living Architecture: Indian**, pp. 50–57

2 In 1880 Henry Ambrose Oldfield estimated that the Kathmandu palace had between 40 and 50 courts while the palace in Bhaktapur had 99 (**Sketches ftom Nepal**, p. 97).

3 A combined Hindu / Buddhist name for an image or deity is not unusual in the syncretistic society of Nepal.

4 While most major **bahals** are listed in David Snellgrove, "Shrines and Temples of Nepal", fine plans and drawings of Chusya Bahal and other monuments referred to here are found in **The Traditional Architecture of Nepal** by Wolfgang Korn. City plans appear in **The Kathmandu Valley Plan** released by His Majesty's Government of Nepal.

5 For window design analysis see U. P. Shah, "Glimpses of Nepal Woodwork", and R. M. Bernier, "Wooden Windows of Nepal--An Illustrated Analysis".

6 N. R. Banerjee, "Some Thoughts on the Development of Buddhist Art in Nepal", p. 74.

7 Research in this subject is most thoroughly represented by the work of Dr. Christopher George.

8 Kerala in South India presents greater similarity to Nepalese design than do China, Japan, or Bali, but comparison of Rajasthani and Pahari patterns may be most fruitful. One should note accounts of the escape of the Rajput king of Chittore from the Muslim armies of 'Ala-ud-din (Northey and Morris, **The Gurkhas**, p. XV) as well as brief Islamic suzerainty over Nepal that is possibly indicated by D. Prasad in "A Silver Coin Struck in Nepal in the name of Ala-ud-din Muhammad Shah Khilji". Giuseppe Tucci upholds the importance of Rajput connections in his "Preliminary Report of Two Scientific Expeditions to Nepal" p. 129.

9 R. J. Thapa, "Kashthamandapa" pp. 33-43.

10 Pacali Bhairava is prominently associate- with the ruling family today, while from the 14th century the monument has belonged to Goraksanatha, an incarnation of Siva; and his followers, the Nathas (Slusser and Vajracarya "Two Medieval Nepalese Buildings", pp. 209-210).

11 Kasthmandapa is like Dattatreya in Bhaktapur in having been a **sattal**, that is **dharmasala** or public rest house. (**Ibid.**, p. 169).

12 Korn, p. 44.

13 The Hindu conqueror lived here from 1769 to 1774 when he moved to his palace at Nuwakot. There he died in the following year (Institute of Nepal and Asian Studies, **An Introduction to Hanuman Dhoka**, p. 28).

14 **Ibid.**, p. 61.

15 Such stepping is often found at the tops of windows and doors in buildings having very thick walls, like the Nuwakot palace.

16 Niels Gutschow, "Restoration of the Cyaslim Mandap in Bhaktapur", p. 227.

17 Traditional arts continue to be practiced with government sponsorship at the Patan Industrial Estates as well as in private workshops throughout the country.

Major work is also being done in the restored Bhaktapur square area.

18 John Sanday, "The Hanuman Dhoka Royal Palace", pp. 5-6.

19 Gutshow, p. 225.

20 A choice was made to restore the 40 year-old one storey form rather than the three-roof edifice that had existed before the great earthquake of 1934.

21 Mary M. Anderson, **The Festivals of Nepal**, pp. 41-46.

22 A section drawing showing standard accommodation is found in Korn, p. 22.

23 The timely summary by John Sanday in "The Hanuman Dhoka Royal Palace, Kathmandu" is especially valuable for its explanation of revived craft and craft guild activities.

24 Sanday, p. 7.

25 **Ibid.**, p. 12.

SELECTED BIBLIOGRAPHY

Anderson, Mary M., **Ths Festivals of Nepal** Calcutta, 1975

Benda l, Cecil, **A Journey in Nepal and Northern India.** Cambridge, 1886.

Bernier, Ronald M., **The Nepalese Pagoda: Origins and Style.** Delhi, 1979.

————————"**Temples of Nepal** (second edition) Delhi, 1978.

————————"Wooden Windows of Nepal--An Illustrated Analysis", **Artibus Asiae**, Vol. XXXIX, No: 3-4 (1977) pp. 251-267.

Boulnois, L. and H. Millot, **Bibliographie du Nepal**, Vol. I, Paris, 1969 and Vol. I Supplement, Paris, 1975.

Gutschow, Niels, "The Retoration of the Cyaslim Mandap in Bhaktapur", **Kailash**, Vol. 4, No. 3 (1976), pp. 227-235.

His Majesty's Government of Nepal, **The Physical Development Plan for the Kathmandu Valley.** Kathmandu 1969.

Institute of Nepal and Asian Studies, **An Introduction to Hanuman Dhoka.** Kathmandu, 1975.

Korn, Wolfgang, **The Traditional Architecture of the Kathmandu Valley.** Kathmandu, 1977.

Northey, W. Brook and C. J. Morris, **The Gurkhas - Their Manner, Customs and Country.** London, 1928.

Oldfield, Henry Ambrose, **Sketches from Nepal.** London, 1880.

Prasad, Durga, "A Silver Coin Struck in Nepal in the Name of 'Ala-ud-din Muhammad Shah Khilji" **Journal of the Asiatic Society of Bengal**, N. S. Vol. XXV (1929), pp. N. 37-N. 38.

Sanday, John, "The Hanuman Dhoka Royal Palace, Kathmandu - Building Conservation and Local Traditional Crafts", **AARP** (Art and Archaeology Research Papers), No. 6 (Dec., 1974).

Shah, U. P. "Glimpses of Nepal Woodwork", **The Journal of the Indian Society of Oriental Art**, N.S. Vol III (1968-1969).

Slusser, Mary and Gautamavajra Vajracarya, "Two Medieval Nepalese Buildings: An Architectural and Cultural Study", **Artibus Asiae**, Vol. XXXVI, No. 3 (1974), pp. 169-213.

Thapa, Ramesh Jung, "Kashtamandapa" **Ancient Nepal - Journal of the Department of Archaeology**, No. 3 (April, 1968), pp. 33-43

UNESCO - Courier, Vol. 13, No. 12 (1974).

United Nations Development Programme, **Master Plan for the Conservation of the Cultural Heritage in Kathmandu Valley** Paris, 1977.

Volwahsen, Andreas, **Living Architecture: Indian.** New York, 1969.

The Failure Of Captain Knox's Mission In Nepal

(1801 A.D.–1804 A.D.)

—*Shaphalya Amatya*

The arrival of Rana Bahadur Shah in Benaras as a refugee created a congenial atmosphere to the East India Company's Government to enter into a treaty with Nepal as desired since the failure of the commercial treaty of 1792. The Company's intrest was conveyed to the Nepal Darbar (court) by Guru Gajraj Misra. The Nepal Darbar, which was afraid of Rana Bahadur's return and recapturing of power at once accepted the Company's proposal. Accordingly for making necessary arrangements and to negotiate the treaty with the Nepal Darbar the Governor General sent Captain Knox to the frontier of Nepal.[1] In return the Nepal Darbar sent Gajraj Misra to the Indo-Nepalese boarder with full powers to conclude an alliance with the Company's Government. Gajraj was given blank papers bearing the seal of the reigning Raja (Girwanyudha Bikram Shah) for the purpose of drawing up the proposed treaty.[2] The draft treaty was mutually exchanged. The greatest opposition from the Nepalese side was to the stipulation that a Resident should stay at Kathmandu. The Chiefs like Badakazi Kritiman Basnet, Kaji Amar Sing Thapa and many others were totally against this clause Not only the courtiers even the Regent Rani Subarna Prabha had opposed some of the clauses of the treaty.[3] Capt. Knox sent a draft treaty to the Company's authorities; but as they found that the treaty was favourable to the company they accepted it.[4] The treaty was duly signed by Gajraj Misra on behalf of the Nepal Darbar on 28 October 1801 in Danapur (India). The treaty of 1801 decided perpetual peace and friendship between the two states, the Jageer of the Rana Bahadur Shah; establishment of a British Residency at Kathmandu (Nepal), and establishment

1. Foreign Secret, April 16th, 1801, No. 136 (National Archives Of India)
2. Foreign Secret, June 30th, 1802, No. 9. (NAI)
3. Foreign Secret, June 30th, 1802, No. 6 (NAI)
4. (A) Foreign Secret, June 30th, 1802 No. 3. (NAI)
   (B) Foreign Secret, June 30 1802 th, No. 43. (NAI)

of trade relations between the two states.[5]

K. Majumadar is of opinion that this treaty was wholly of a political nature, it did not have any clause relating to commerce. [6] K. C. Chaudhury is of opinion that the conclusion of the treaty of 1801 was a great stride in the Anglo-Nepalese relation since it marked the beginning of a formal political-cum-commercial relation by establishment of a British Residency at Kathmandu. [7] Infact the policy of appeasement was a decided factor and the Nepal Darbar carried it by entering into an agreement with the Britishers. This was indeed the greatest diplomatic victory of the Britishers over Nepal.

Captain Knox's Residency:

As an implementation of the treaty of 1801 Capt. Knox was appointed as the first resident in Nepal. He was also instructed to cultivate friendly relations with such influential members of the Nepal Darbar as Damodar Pandey, the minister and Chautaria Bum Shah, a close relative of the king, with the ultimate object of establishing a "controlling infuence" in the court through their agencies. [8] It has been stated that such influence was deemed essential as much for the promotion of the Company's commercial interests as for the suppression of border crimes to settle boundary disputes and so on. [9] Actually Knox's primary object was to induce the Nepal Darbar to give "complete effect" to the commercial treaty of 1792. To win the favour of the influencial courtiers Knox suggested of paying pensions or jageers to them and to "convert the rulers of Nepal into British dependants". [10] Governor-General Lord Wellesley was well aware of the jealousy and alarm with which the Government of Nepal and the body of her inhabitants had always contemplated an intimate connection with the Company's Government, and of the solicitude with which the reigning power had always discouraged every attempt on the part of the Company's Government to improve the political relations between the two states. He also knew that the reigning powers entered into the treaty only to prevent the abdicated Raja Rana Bahadur's re-instation in power by their help. The Governor - General refused the suggestion of Knox to bribe the Nepalese influential authorities. In fact Knox's estimate of

5. For details of the Treaty see:-
   (A) Aitchison C. U,- Treaties, Engagements and Sanads, Vol. II, Part I Calcutta, 1863, PP 105-108.
   (B) D. R. Regmi,- **Modern Nepal**, Vol. II, Calcutta, 1975. pp 48-54.
   (C) B. D. Sanwal, **Nepal And East India Company.**, New Delhi, 1965, pp. 98-103.

6. K. Majumadar, **Indo-Nepalese Relations, 1837-1877**, Ph. D. Thesis, School Of International Studies (JNU), New Delhi, pp 1-50.

7. K. C. Chaudhuri, **Anglo-Nepalese Relations; From the Earliest Times of The British Rule In India Till The Gurkha War**, Calcutta, 1960.

8. Letter from Mr. Edmoostone, Secy. to the Gov-General, dated october 31, 1801, No. 11 to the Resident Capt. Knex gives detail of the instructions given to Gov-General for his guidance in political and commercial matters. (Foreign Secret) June 30th, 1802, No. 11 (NAI).

9. Ibid.,

10. For details see, K.C. Chaudhuri, No. 8., pp. 119-123.

the character of the Nepalese Chiefs was totally wrong. The idea of receiving pensions from the Company's Government for their good offices in the interests of the company never occured to them. They owned allegiance to one power only and that was their country, when they found nobody in Nepal to accept the pensions the matter was dropped. [11]

Apart from all the instructions given to Knox by the Gov-General the most important was to conclude border disputes between Nepal and India. In fact during those days that was one of the major problems of both the Governments. [12] To gather informations about Nepal's inner and outer conditions, civil and military administration, resources and mines, and so on experts like Capt. Charles Crawford, Mr. Blaker and Dr. Francis Hamilton were sent with him in his escort. [13] A detachment of Indian infantry consisting of two Companies, with their usual proportion of European and Indian Officers were appointed to attend him as an escort. Knox proceeded towards Kathmandu on receiving a letter from Edmonstone, Secretary to the Gov-General on 1st November 1801.

Knox was an able diplomat. By any means he wanted to implement the treaty of 1801. So he was trying hard for that. Again he was also busy in gathering informations secretly to punish Nepal if she did not implement it. Because he knew it that "the treaty was the only off-spring of fear" [14] and it would no doubt, continue in force, as long as the reigning authorities feel it necessary. With the intention to punish Nepal if she violated the treaty Knox secretly contacted the Raja of Butwal on his way to Kathmandu and began to make plans. In this respect Knox's letter to the Gov-General dated February 1st 1802 makes his design quite clear. It says- "To keep the Nepal Government true to their engagements, they must believe that they could be easily punished for violating them, but this they knew to be impracticable unless we acquire the command over such a number of the hill people as would be requisite for the transportation of provisions and baggage, without which a military force could not penetrate any distance into their country". [15] The Nepalese knew that the Raja of Butwal was competent enough to help the company. "His country opens the easiest access into theirs, the most accurate information would be obtained from him and his people respecting the roads and passes, and his troops, not inferior to their own in quality and in number, are more than sufficient to perform those duties which, however necessary, could not be performed by men unaccustomed to find their way through pathless woods, and over almost alpine mountains presenting every kind of difficulties in its most repelling from". In short by every account, were it suspected in Nepal that the Raja had devoted himself to our interest more would not be required to keep them steady to every engagement they have contracted or may contract with the British Government". [16]

All these developments showed that the Company's Government was really trying

11. B. D. Sanwal, No. 5 c, pp 90-91.
12. Foreign Secret, June 30th, 1802, No. 11. (NAI)
13. (A) Ibid, Para 31.
(B) B. D. Sanwal, No. 5 c, pp 90-94.
14. Foreign Secret, Jnne 30th, 1802, No. 43.
15. Ibid.
16. Ibid.

it's best to implement the treaty whatsever the circumstances might be. The unwelcomed treaty which was forced by the Britishers as well as compelled by the selfish desires of some of the Nepalese nobles led Knox and his party up to the frontier of Nepal on his way to Kathmandu. The arrival of British Resident was not liked by the Nepalese Court as well as the people in general. Knox had to wait many weeks at the frontier before he was allowed to enter into Nepalese territory. He was so tired of waiting for the invitation from the Nepal Darbar that he wrote a letter to Edmonstone dated 22nd March 1802 in which he had expressed his wishes to return back to Company's territory from the border. [17] In the Nepal Darbar hot disscussions took place about the acceptance of Knox's Residency. At last the Darbar decided to welcome Knox. The Darbar despatched Bum Shah, Damodar Pandey and other officials to meet and to welcome Knox, towards the Nepalese frontier. On 16th April 1802 the deputies met Knox. All these developments in Nepal were not liked by Rana Bahadur Shah. He in the meantime sent the regent Rani Suvarna Prabha at Kathmandu, a ring and a letter apllauding her having displaced Damodar Panday. Rana Bahadur also advised the regent Rani to procure the death of Damodar Pandey and Gajraj Misra and charged her not to allow Knox's party to enter into Nepal on any account,[18] He thought that the Britishers were taking undue advantage of his exile and court trouble of Kathmandu. His faith in the English flagged, he tried to effect his escape to Nepal, only to find his attempts foiled and more rigorous surveillance being imposed on his person. Knox was always pressing the Nepalese Ministers to fix the date of his journey towards Kathmandu. In fact he was really disgusted by delaying from the Nepal Court. [1] Ultimately Bum Shah decided the date March 14th 1802 for his journey towards Kathmandu. In return the Nepal Darbar also sent there young men, sons of the most influential courtiers namely Lachman Shah, son of Bum Shah, Kur Beer Sing Pandey, son of Damodar Pandey and Kubeer Jung Singh son of Indra Bir to Patna with Maulvi Abdul Kadir on 20th March 1802. In his letter to Edmonstone, Knox wrote that though these young men were not avowedly despatched as hostages, yet such they were in reality and they were to remain at Patna until the commencement of the next cold season.[20]

Return of Senior Maharani Raj Rajeshwari Devi:

On 15th March 1802 the return of Senior Maharani Raj Rajeswari Devi to Nepal from Benaras created a lot of confusions and disturbances in the pre-arranged programmes. Hot discussions took place about the Rani's arrival in Bum Shah's Camp.[21] This new development again delayed Knox's journey towards Kathmandu. With disgust Knox return to his last standing post within British territory from Nepalese territory. In the camp itself the Nepalese Courtiers discussed many problems of the country and the most important point of discussion was how to give effect to the

17. Foreign Secret, June 30th, 1802, No. 50. (NAI)
18. Ibid, No. 46, Para 4.
19. Ibid No. 46 & 50.
20. Ibid, No 51.
21. Foreign Secret, June 20th, 1802, No. 50. (NAI)

stipulation of the treaty signed between the Company and the Nepal Government. Objections were raised by Tribhuwan Singh, one of the influential Nepalese nobles, on the number of personnel of the residency. He totaily opposed the escort accompanying Capt. Knox. He pointed out that the strength of the escort which accompanied him was "capable of effecting a revolution in the state". [22] Gajraj Misra defended the cause of the escort and said that the Nepal Government was bound to accept according to the clauses of the treaty. He also told the Nepalese chieftans who had raised such objections that if the British so desired could have taken Nepal but it was their forbearance for which Nepal ought to be grateful. But all this could not succeed in allaying the fears and suspicious of those nobles who pointed out that 'wherever the British had been received as friends, there they had in the end established themselves as master". [23] However, after the delay af another ten days, Knox was taken to Kathmandu on slow marches by Gajraj and Bum Shah.

On 16th April 1802, Knox reached Kathmandu. [24] . At first the Resident's suit was highly welcomed. On 18th April Resident Knox paid his first visit to the Maharaja of Nepal. This warm welcome of the Nepalese gave him the impression of success of his mission but soon he realised that it was not so. In the meantime the court party which had concluded the said treaty lost the confidence of the Regent Rani and their opponents, who were anti-British took up the administration. [25] . This party had openly declared against the engagements entered with the company. They determined to break the theaty. The turning of table changed the fate of the Britishers in Nepal. First of all the Nepal Darbar violated the clause of the payment of Jageer to Rana Bahadur Shah at Benaras. Resident Knox could not convince the authorities for the payment of Jageer. [26] The letter from Resident Knox to Edmonstone dated 30th September 1802 cleary that how the Nepalese Court suddenly changed their policy towards the Britishers. As a measure against the non-payment of jageer to Rana Bahadur Shah in time the Resident quitted the Bungalow which was handed over to him very recently for camping. [27]

The policy of the Nepal Darbar against the British Residency became untolerable. According to the order of the Nepalese Officials the guards placed at the Resident's house began to interfere with his communications with his communications with the Nepalese subjects. Doctor Buchanan who accompained Knox had been collecting various kinds of herbs and plants through the natives was also stopped. Knox sent many complaints to the Nepal Darbar about these humiliations and disrespect shown by the guards but nothing happened. After these fruitless remonstrances to the ministers, Knox retired to the lines of escort and there he got tents pitched for his accomodation. When the Regent Queen Subrna Prabha came to Know of all these circumstances she was very much dis-

22. Foreign Secret, June 30th, 1802, No 45. (NAI)
23. Ibid, para 3.
24. Foreign Secret, June, 20th, 1802, No. 53.
25. For more details see; K. C. Chaudhuri, No. 7, pp. 129-30.
26. Foreign Secret, December 30th, 1802, No. 86.
27. Ibid.

pleased and surprised. She then ordered to bring Knox back to the bungalow and promised him to fulfill all his demands and also twenty thousand rupees was ordered to be sent to Rana Bahadur Shah as the payment of his jageer. [28] .

Again for a short time the party infavour of the Britishers under Damodar Pandey came into power. To cement their friendship with the Resident two ceremonies were arranged and in the first a great darbar was held where the treaty was publicly presented by him in return. In the second, the Resident went through a ceremony of adopting the elder son of the Regent Rani as his brother.[29]

Next year in 1803 the Senior Maharani Raj Rajeswari who was encamping at the border of Nepal left her residence and proceeded towards the capital. The governing Rani Subarna Prabha was very much shocked by this news. She wanted to check the Senior Rani's movements towards the capital by any means and so she rquested the Resident to mediate the affairs. But the Senior Rani could not be convinced and she reached Thankot just seven miles far from Kathmandu. The Regent Rani sent troops to imprison her party but the troops declared their favour towards the Senior Rani and so the Regent Rani failed in her attempts. She then fled to the sanctuary of Pasupatinath, taking with her the minor Maharaja and all the important officials. Unfortunately this step decided her fate. As soon as this incident was known at Thankot the Senior Rani moved on to within a mile of the capital and then for the first time avowed her intention of assuring the regency. Her authority was instantly acknowledged by all and in a few days the minor Maharaja Griwnayudha was taken by his orders from the charge of the deposed Rani, and conducted back to the palace. [30] .

The Senior Rani Raj Rajeshwari declared herself as the Regent of the Minor Maharaja and Damodar Pandey was appointed as the chief Minister of Nepal once again. Regent Rani sent message to Knox assuring him that the engagements contracted by the late government had her full approbation and would be fulfilled. In the meantime the Resident notified the Maharani to pay instalments of the jageers of Rana Bahadur Shah within a week if not he would leave the country on that day. This compelled the Nepal Darbar to pay the Jageer money and thirty thousand rupees was paid to the Resident on the very next day. [31] .

The next step taken by the Resident to examine the courts loyality was regarding the passport of the two Britishers Proctor and Lloyd to come to Kathmandu. He did not realise that the people of the forbidden valley were against the opening of their country for foreigners. Serious discussions took place in the Nepal Darbar over the grant of passports. Eminent officials like Ranjit Pandey and Tribhuwan Singh openly opposed it. The Resident realised that the Nepal Darbar was not ready to grant passport so he threatened the Darbar and sent formal notice of his

28. For more details see:
   (A) K. C. Chaudhuri, No. 7. pp 130-31.
   (B) B. D. Sanwal, No. 5c, p. 108.
29. Foreign Secret, 30th Decembes, 1802, No. 88 (NAI).
30. Foreign Secret, July 7th, 1803. No. 28. (NAI).
31. Ibid.

intention to leave Kathmandu on 12th March 1803. [32] Up to the 17th March the Darbar could not decide the matter and so the Resident determined to leave Kathmandu on the 19th March. At the eleventh hour on the 17th March a deputation of the leading men in Nepal was sent to convince the Resident that they would grant passports. They also requested the Resident to give up the idea of his return to the British territory. To this request the Resident turned a deaf ear, and directed the Darbar to approach the Governor-General and ask for the Resident's return upon the setting in of the next travelling season. [33] Knox wrote lettets to Proctor and Lloyd not to enter Nepal before settling the question and they were detained. [34] On the 19th March 1803 Knox left Kathmandu.

The main cause of the failure of Knox's mission was that soon after his arrival he become **persona non grata**- it is because the Nepalese by nature were anti-foreigners. But this did not totally close the British Residency at Kathmandu. On the request of the Regent Maharani, Knox had left Mirza Madhi, one of his munsis to stay on as a representative. Nepal Darbar also did ont take Knox's departure so seriously. The only move the Darbar took to get back the Residency was that Rani Raj Rajeshwari and the principal officers wrote letters to Gajraj Misra, who was living at Benaras and un-officiai y represented the intrests of Nepal in India, asking him to invite the Resident to return to Nepal and assure the company's Government that the Nepal Darbar would maintain a stricter adherence to the treaty in future. [35]

When Knox reached Phurfing on his way to India some chief Nepalese officials visited him under instructions from the Regent Rani to express in the name of the reigning Raja and herself, sent her extreme regret at Knox's departure and to wish his speedy return to Kathmandu. [36] At the same time the Nepal Darbar sent similar letter to the Governor-General. The Governor-General then took this matter seriously and at last he came into conclusion that none of the objectives which the Britich Government had contemplated in concluding an alliance with the state of Nepal had been attained and that their accomplishment had been frustrated by causes inherent in the very constitution of her Government and in the character of the persons who had successively exercised the administration of affairs in that country. The Governor-General held that the failure of the state of Nepal in fulfilling the stipulations of the treaty virtually constituted the dissolution of that alliance and that, therefore, the British Government was at liberty to with draw from the alliance contracted. The Governor-General declared the treaty of 1801 as null and void. Rana Bahadur Shah was set free and given full liberty and the British Munshi who was in Nepal was ordered to leave the country at once. [37] Rana Bahadur Shah left Benaras for Kathmandu. But the company authorities were afraid of Rana Bahadur's cruelties and so he was checked to buy arms and ammunations as well as he was compelled to promise that he would not do any act of violence against

32. Ibid, No. 29
33. For more details see: B. D. Sanwal, No. 5c, pp 111-12.
34. Foreign Political, March 31st 1803, No. 69. (NAI).
35. Foreign Secret, April 26th. 1804, No. 295 & 296. (NAI).
36. Foreign Secret, May 2nd, 1805, No. 350. (NAI).
37. Foreign Secret, April 26th, 1804, No. 297. (NAI).

those persons who were responsible for the treaty of 1801.[38] The greatest effect of the failure of the treaty was the downfall of Damodar Pandey. Soon he lost the confidence of Regent Maharani and the selfish nobles joined together against him.[39] As soon as Rana Bahadur reached Kathmandu Damodar Pandey was arrested and soon put into death. This brought the rise of the Thapa family in Nepal under the dynamic leadership of General Bhim Sen Thapa.

Failure of Knox's Mission:

In this way the treaty of 1801 was ended and Knox's residency was failed within a very short span of time. The Company Government thought and discussed to punish Nepal for the violation of the treaty but the prevailing circumetances in India had stopped them to do so. A contemporary author R. M. Martin has narrated in this way about the circumstances which has stopped the Britishers to take any action against the Nepalese.[40] He says "the pre-occupation with the French, the Marhattas, and the other Indian powers, together with the dread of chinese intervation on behalf of Nepal and the impairment of the Company's canton trade all restrained Lord Wellesly from strongly intervening in Nepal affairs for the sake of upholding the hard-earned engagements with the Nepalese." [41]

Another vital cause of the failure of Knox's residency was that Nepal at that time was trying to cultivate good friendship with China. The motto behind this was obviously to counter the Company Government of India. Letter dated 10th November 1803 from Knox to Edmonstone clearly shows that there were many possibilities of sending a deputation to China from Nepal.[42] Knox thought that if the Britishers take action against the Nepalese the Chinese would not interfere. But he was not sure that the control of the British arms would not excite the jealousy of the Chinese Government, since the Nepalese possessions which ran into parts of Bhutan would necessarily bring the British troops very near to Chinese territories.[43]

Conclusion:

K. C. Chaudhuri concludes that "the Company's attempt to establish a permanent residency at Kathmandu for extending their influence on the Nepal administration and for acquring Commercial advantaget proved abortive.[44] K. Majumdar opines that "infact the whole circumstance in which the treaty of 1801 was made Capt. Knox appointed and the political stress in which the Nepal Darbar suffered his admission into Nepal all these rendered the mission of Capt. Knox foredoomed to failure.[45]

Any way we have to agree that

38. Ibid, No. 302.

39. Foreign Secret, May 2nd, 1805, Nos. 350–52. (NAI).

40. R. M. Martin, "The Despatches of The Marques of Wellesley", Chapter IV, London 1837, p. 16.

41. (a) R. M. Martin. No. 40.,
(b) K. C. Chaudhuri, No. 7., pp. 139–40
(c) Foreign Secret, May 2nd, 1805, No. 350.

42. Foreign Secret, November 19th, 1803, No. 84. (NAI).

43. Ibid.

44. For details see: K. C. Chaudhuri, No. 8. pp. 139–40.

45. K. Mujumdar, No. 6,

this was for the first time a British resident came to Nepal and recognised her sovereignity diplomatically. We must consider it as a great honour to Nepal. Any way after the return of Rana Bahadur Shah to Kathmandu with the formal revocation of the treaty of 1801, the relations between Nepal and the Company relapsed to the same nagative state as they were before the first treaty with Nepal in 1792. [46] Hostile attitudes remained for more than a decade between the Nepalese and the Britishers, [47] which ultimately paved the way of Anglo-Nepal War in 1814–15.

46. (A) K. C. Chaudhuri, No. 7. pp. 118–41.

(B) B. H. Hodgson, and A. Campbell, **"British Relations with Nepal from Their Commencement Down to A. D. 1834"**, Complied from the Records of the Residency Office and Other Authentic Sousces. London, India office Library, Vol. I, Hodgson Collection. No. 24.

47. Sirdar Ikbal All Shah, **"Nepal–The Home Of The Gods"**, London, 1938, pp. 51.

Sakya Token From Tilaurakot

—Babu Krishna Rijal

Tilaurakot, identified as the royal-precinct of Kapilavastu since the end of the last century, is situated in the western Terai of Nepal. It is located on the bank of the river Banganga which in ancient Buddhist text is mentioned as the river Bhagirathi. It is a fortified city forming a rough pentagon on plan. Its area measures 1700 ft. north-south and 1300 ft. east-west. It is encircled by a moat which is roughly 22ft wide. It has gates and bastions on four sides. The land contour within the fortified area form eight humps. A large number of important edifices could be seen scattered on the surface.

The chronology of the habitation, as excavated by the writer in 1975, encountered thirteen layers of human depositions. It is grouped into five periods dating from P. G. ware time to the age of the Kushanas viz. Circa 8th-11th century B.C. to 2nd-3rd century A.D.

The Department of Archaeology HMG/Nepal, conducted various archaeological activities in Tilaurakot during 1962-79. The earliest excavator of the site (Mrs. Mitra) tried to minimise the cause of Tilaurakot to be the royal precinct of Kapilvastu in favour of Piprahawa of the Basti Dissrict in India. The quixotic inductions and dilemma created by the said excavator about Tilaurakot (of not being Kapilavastu) was timely jeopardised by the works of Nepalese and Japanese archaeologists since 1965.

The archaeologists of the Rissho University, Japan exposed the part of the ancient complex in the mound No VII in Tilaurakot. The remarkable findings in Tilaurakot by the Nepalese and Japanese archaeologists since 1965 have thrown sufficient life and new light on the prosperous metropolitan and the great cultural achievements of the Sakyas who were residing over the site up to the end of second or third century A.D. The catalogue volume of the research report of Rissho University, Japan was published in 1978.

The writer, in this short article, would like to illustrate one terracotta token which contains the legend **Sa-Ka-Na-Sya** meaning "the token belonged to the Sakyas." The legend is written in the character of the late Asokan Brahmi script, dated to circa second century B.C.

The terracotta token is buffish colour,

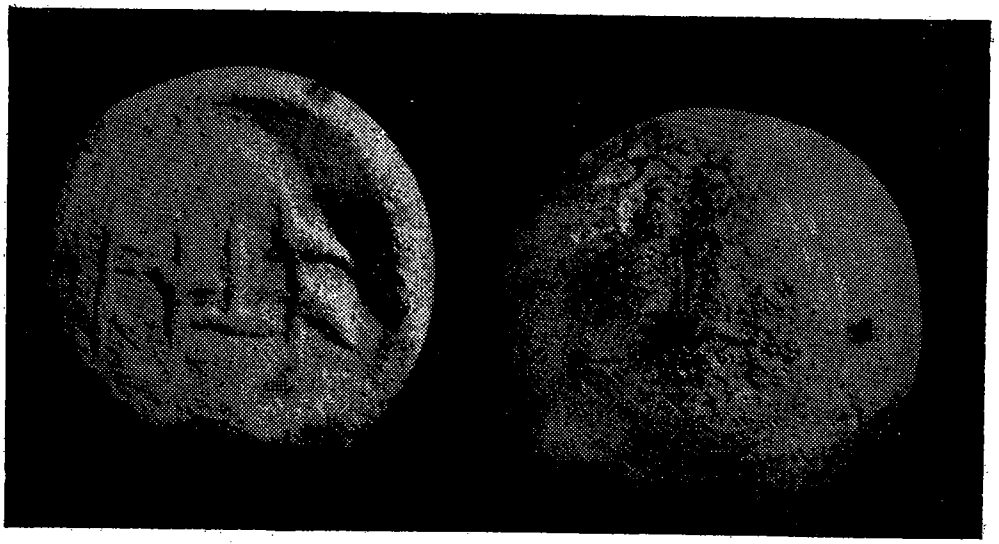

SAKYA TOKEN from Tilaurakot

circular in area with plain border. Its size is roughly 2cm in diameter. The token was discovered by the Archaeological team of Rissho University, Japan, during the cleaning of the mound VII for photography and drawing purpose in 1978.

The writer came across to this token in 1979 while prof. J. Nakumura and Mr. S. Ueseka casually opened the antiquity box handed over to the Department of Archaeology HMG/Nepal in 1978. The writer, on this token, could easily read the script as **Sa-ka-na-sya.** The writer then asked the permission for publication and got it photographed.

The discovery of the terracotta token from the mound VII in Tilaurakot with the legend **Sa-ka-na-sya** clearly proves the occupation of the site by the Sakyas as late as second or first century B.C.

The publication of the Sakya token from Tilaurakot (Kapilavastu) may satisfy Mr. Krishan Murari Srivastava who is always of the opinion that" the excavations at Tilaurakot have not yielded a single tangible evidence, so far, to establish the identity of Tilaurakot with Kapilavastu."

Moreover, his desire (expressed in Ans No 8 of his note, Kapilavastu in Basti District U.P/ Nagpur. 1978) that" similar chances entrenchment at Tilaurakot to yield archaeological objects of such mobile character as terracotta seals which could help in establishing the claim of Tilaurakot to be Kapilvastu" is now fulfilled.

ABOUT THE AUTHORS

Mr. Shankar Man Rajvanshi	Editor, National Archives (Department of Archaeology)
Mr. Viswa Nath Bhattarai	Tantracharya, National Archives, , Department of Archaeology.
Mr. Ronald M. Bernier	Associate Professor of Art Histry, University of Colorado, U. S. A.
Mr. Saphalya Amatya	Chief Research Officer, Department of Archaeology
Mr. Babu Krishna Rijal	Research Officer, Department of Archaeology.

'प्राचीन नेपाल'का निमित्त प्राग्-इतिहास तथा पुरातत्व, लिपिविज्ञान, हस्तलिखित ग्रन्थ, मुद्राशास्त्र, अभिलेख, संग्रहालय तथा ललित कलासंग सम्बन्धित मौलिक रचनाको माग गरिन्छ ।

रचना संक्षिप्त तर प्रामाणिक हुनुका साथै अद्यापि अप्रकाशित हुनु पर्दछ । तर कुनै प्रकाशित विषयका सम्बन्धमा नयाँ सिद्धान्त र प्रमाण प्रस्तुत गरिएको भए तिनको स्वागत गरिने छ ।

रचनासंग सम्बन्धित चित्रहरू पठाउन सकिने छ । रचना पृष्ठको अग्रभागमा मात्र लेखिएको हुनु पर्नेछ ।

प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त गरिएको भावना वा मत सम्बन्धित लेखकको हो ।

महानिर्देशक
पुरातत्व विभाग
रामशाहपथ
काठमाडौं, नेपाल

Contribution of original nature dealing with pre-historic and field-archaeology, epigraphy, manuscripts, numismatics, archives, art and architecture of Nepal and museum and other techniques connected with various aspects of our work are invited to 'Ancient Nepal'.

The contribution should be concise and well documented, and based on hitherto unpublished data, if not new interpretation of already known evidence.

The opinions expressed are those of the authors and donot necessarily reflect the views of the editor or the Department of Archaeology.

Photographs and illustrations (line drawing) may be sent. The typescript should be in double space and on one side of the paper only sent to:-

The Director General
Department of Archaeology
Ramshahpath
Kathmandu, Nepal.